

In rouw gevangen

Een sociaal-constructivistisch perspectief op
rouw in detentie

- Margriet Minnema -

Masterthesis Humanistiek
Universiteit voor Humanistiek
Amsterdam, Augustus 2019

Margriet Minnema
Studentnummer: 1004212

BEGELEIDER:

Assoc. Prof. Nicole Immler
Universitair docent Historisch en Narratief onderzoek

MEELEZER:

Dr. Joanna Wojtkowiak
Universitair docent Psychologische en Levensbeschouwelijke
Aspecten van Existentiële begeleiding

EXAMINATOR:

Dr. Wander van der Vaart
Universitair hoofddocent Onderzoeksmethodologie

Foto titelpagina: 'Egel'- Bram Kuypers

*“Elsewhere the graves of the dead are empty and their
spirits fly above the cities in instinctual, shapeshifting
formations that astound the eye. Elsewhere poems cancel
imprisonment. Elsewhere we do time differently”*

Uit: Public Library. Aly Smith.

Voorwoord

Twee jaar geleden ontmoette ik Jonas¹, een jonge gedetineerde die deelnam aan een training die ik gaf in de PI Lelystad. Jonas vertelde gedurende de training meermaals over het verlies van zijn moeder. Hij sprak liefdevol over haar, altijd met bewondering en waardering over wat ze voor hem had betekend. Tegelijkertijd sprak er een zekere distantie uit de manier waarop hij over haar overlijden vertelde. Toen hij vertelde dat hij niet bij de uitvaart mocht zijn vanwege zijn detentie, kreeg ik het vermoeden dat de afstand in zijn woorden te maken had met het feit dat het afscheid zelf op afstand plaatsvond. Dit vermoeden is de aanleiding geweest om mijn thesis te schrijven over rouw en rouwrituelen in detentie: kun je rouwen op afstand? En zo ja, hoe geef je vorm aan het rouwproces wanneer je niet deelneemt aan (publieke) rouwrituelen zoals de uitvaart?

We zijn ruim twee jaar en tientallen verhalen verder. Verhalen van niet alleen de twaalf moedige respondenten die ik interviewde, maar ook van de mannen die ik nog dagelijks spreek tijdens mijn werk als geestelijk begeleider bij justitie. Als ik vertel waar mijn thesis over gaat, komen de verhalen vanzelf. Soms oppervlakkig, soms pas na een tijdje. Soms in alle emotie, alsof het gisteren heeft plaatsgevonden.

Ik ben in die zin heel tevreden met wat het onderzoek heeft voortgebracht. Een resultaat dat ik niet had kunnen bereiken zonder de volgende mensen: allereerst Jonas, die door zijn openheid de aanleiding is van dit onderzoek. Maar ook de respondenten David, Giovanni, Jeroen, Vincent, Angela, Delysha, Peter, Jean, Kojo, Het Verleden, Wouwy en Klaas², die moed en vertrouwen hebben getoond in het met mij delen van hun verhaal. En verder Hans Scheper en alle humanistisch geestelijk verzorgers die mij hebben geholpen bij het vinden van de respondenten en het faciliteren van de interviews. Zonder hen was er geen onderzoek geweest, hartelijk dank!

Ook wil ik de mensen bedanken die mij hebben gesteund en geholpen gedurende het hele proces. Mijn begeleider Nicole, voor haar geduld, vertrouwen en scherpe blik. Mijn meelezer Joanna voor haar (soms meedogenloze, maar) rijke feedback. Wander en Gerard voor de moeite en flexibiliteit in het afhandelen van de beoordeling en het afstuderen. Mijn lieve vader voor de vele uurtjes lezen, sparren, herlezen, schrijven, lezen et cetera. Mijn lieve moeder voor het heerlijke eten en de mooie bloemen die dat lezen, sparren (etc.) wat zonniger maakten. Sylvie en Anne voor de *mental support* en hun uitzonderlijk intellect. En tot slot mijn *twinflame* Bram die tijdens dit alles zoveel liefde gaf.

---

¹ Jonas is een pseudoniem.

² De zelfgekozen pseudoniemen van de respondenten. In het onderzoek worden deze verder niet meer gebruikt wegens praktische overwegingen.

Samenvatting

Dit onderzoek richt zich op de rol van ritualiteit in het rouwproces van gedetineerden binnen de Nederlandse detentie. In onderzoek naar rouw binnen detentie wordt rouw overwegend gedefinieerd als het individuele, psychische proces van het loslaten van de overledene. Dit onderzoek benadert rouw daarentegen vanuit een sociaal-constructivistisch perspectief, om beter zicht te krijgen op de invloed van de justitiële context op het rouwproces van gedetineerden. Daarbij wordt gefocust op de rol van rituelen, vanwege de sociale en culturele functie van rituelen in het rouwproces. Onderzocht is welke verschillende functies rituelen hebben en in hoeverre deelname aan rouwrituelen wordt toegestaan binnen detentie. Het concept van 'liminaliteit' van Turner (1969) is toegepast om te onderzoeken in hoeverre de overgangsrite rondom het overlijden wordt gedragen door de sociale omgeving. Met behulp van Butlers (2004) essay 'Violence, Mourning, Politics' is de legitimiteit van rouw binnen detentie geanalyseerd.

Uit de twaalf diepte-interviews die zijn gevoerd met gedetineerden uit de Nederlandse detentie, zijn vier significante functies van rituelen naar voren gekomen. Rituelen maken a) het overlijden tastbaar, faciliteren b) een afscheid waardoor de overledene collectief wordt herinnerd en er steun wordt ervaren van de sociale omgeving, kanaliseren c) de complexiteit aan (schuld-) gevoelens die rouw in detentie teweegbrengt, en stellen d) gedetineerden in staat betekenis te geven aan de (blijvende) band met de overledene. Wanneer deze rituele functies niet worden gewaarborgd, is rouwen een overwegend solitair proces. De permanente staat van liminaliteit waarin gedetineerden zich begeven, vertaalt zich dan naar een permanente liminale fase in het rouwproces. Dit leidt op de langere termijn tot een gebrek aan houvast en een gemis aan zin- en betekenisgeving.

Door vanuit een sociaal-constructivistisch perspectief rouw te benaderen is meer zicht ontstaan over de wisselwerking tussen de justitiële context en het rouwproces. Een van de belangrijkste conclusies is dat een gebrek aan legitimiteit van (publieke) rouwrituelen resulteert in een stagnatie van betekenisgeving aan het overlijden, doordat de gemeenschap de rouw niet erkent of draagt. In lijn met Butlers (2004) stelling over de politieke dimensie van rouw wordt daardoor de afstand tussen de gedetineerde en de samenleving vergroot. De conclusie van het onderzoek is dan ook aanleiding voor reflectie op het justitiële beleid om de menswaardigheid en zingeving van gedetineerden te waarborgen. De kennis die is gegenereerd over de rol van ritualiteit binnen detentie ondersteunt de ontwikkelende praktijk van geestelijke begeleiding binnen justitie.

Inhoudsopgave

Voorwoord	p. 4
Samenvatting	p. 5
1. Probleemstelling	p. 8
1.1 Aanleiding	p. 8
1.2 Doel- en vraagstelling	p. 13
2. Theoretisch kader	p. 17
2.1 Rouw en de functie van rouwrituelen binnen het rouwproces	p. 17
2.1.1 <i>Rouw als betekenisproces in relatie tot de sociale en culturele context</i>	p. 18
2.1.2 <i>Rituelen als bron van betekenisgeving</i>	p. 20
2.1.3 <i>Verschillende rituele functies voor het rouwproces</i>	p. 22
2.1.4 <i>Samenvatting</i>	p. 24
2.2 Rouw binnen de specifieke context van detentie	p. 25
2.2.1 <i>Detentie en rouw, een dubbele liminaliteit</i>	p. 25
2.2.2 <i>'Who is legitimized to mourn?'</i>	p. 27
2.2.3 <i>Samenvatting</i>	p. 29
3. Methode	p. 31
3.1 Epistemologische opvattingen	p. 31
3.2 Respondenten	p. 32
3.3 Dataverzameling	p. 34
3.4 Data-analyse	p. 36

4. Resultaten	p. 38
4.1 De betekenis van rituelen voor het rouwproces van gedetineerden	p. 38
4.1.1 <i>Het tastbaar maken van de dood</i>	p. 39
4.1.2 <i>Het collectief afscheid nemen</i>	p. 44
4.1.3 <i>Het omgaan met schuldgevoelens</i>	p. 47
4.1.4 <i>Het continueren van de (symbolische) band met de overledene</i>	p. 49
4.2 De invloed van de justitiële context op legitimiteit	p. 52
4.2.1 <i>De invloed van de doodsomstandigheden op het rouwproces</i>	p. 52
4.2.2 <i>De invloed van procedures en procedurele taal op het rouwproces</i>	p. 55
5. Conclusie & discussie	p. 61
5.1 Conclusie	p. 62
5.2 Discussie	p. 67
5.3 Aanbevelingen voor vervolgonderzoek	p. 70
5.4 Reflectie op beperkingen onderzoek	p. 70
5.5 Aanbevelingen voor justitieel beleid en geestelijke begeleiding justitie	p. 72
Literatuurlijst	p. 74
Bijlagen	p. 78

Probleemstelling

“The quest for meaning does not occur solely in a subjective sphere, as if disconnected from the larger social world”

(Neimeyer, Klass & Dennis, 2014, p. 489)

1.1 Aanleiding

Jaarlijks komen er ruim veertigduizend personen binnen in één van de tweeëntwintig penitentiaire inrichtingen (PI) in Nederland (Linckens & De Looft, 2015, p. 19). Zij vallen tijdens hun detentieperiode onder de zorg van de Dienst Justitiële Inrichting (DJI). De primaire functie van justitiële inrichtingen is het bewaren en disciplineren van individuen die door hun gedrag een risico vormen voor de veiligheid van de publieke ruimte (Ferszt, 2002; Hendry, 2009). De individuele behoeftes en persoonlijke problematiek komen daarbij vaak op de tweede plaats (Ferszt, 2002, p. 244). Gedetineerden hebben zelden de kans levensgebeurtenissen bij te wonen zoals de geboorte van een zoon of dochter, of het overlijden van een dierbare (Hendry, 2009). Om deze gebeurtenissen bij te wonen moet een ‘Incidenteel verlof’ worden aangevraagd, die alleen wordt toegekend wanneer het om een eerstegraads familielid gaat en wanneer de tijdelijke vrijlating de maatschappelijke orde niet verstoort.³ Ook al wordt het verzoek geaccepteerd, het geven van betekenis aan gebeurtenissen gebeurt op afstand van familie en vrienden. Begrijpelijkerwijs wordt het verlies van een dierbare gezien als één van

---

³ ‘Regeling tijdelijk verlaten van de inrichting’, Artikel 21: voorwaarden

de grootste uitdagingen binnen detentie (Ferszt, 2002; Hendry, 2009; Harner, et.al., 2011; Schetky, 1998; Vaswani, 2014).

In mijn werk als geestelijk begeleider komt het geregeld voor dat ik gedetineerden spreek die worstelen met het overlijden van dierbaren. Vaak missen zij significante rouwmomenten zoals de uitvaart, het uitstrooien van de as of het afscheid nemen aan het sterfbed. De vragen die centraal staan in deze gesprekken zijn: hoe neem ik afscheid als ik niet bij de uitvaart kan zijn? Kan ik binnen detentie rouwen, en zo ja, hoe geef ik daar vorm aan?

Iedere cultuur kent eigen rituelen voor omgang met de ingrijpende gebeurtenis van het verlies van een dierbare (Wojtkowiak, 2017, p. 159). Doordat de dood van een dierbare ons confronteert met de vergankelijkheid van ons bestaan en dat van onze geliefden, is deze gebeurtenis in staat ons de zin van ons bestaan te doen bevragen (Neimeyer, 2009, p. 2). Door het overlijden te ritualiseren wordt de veelheid aan emoties en gedachten gekanaliseerd en ontstaat er de mogelijkheid om (opnieuw) betekenis te geven aan het overlijden (Lukken, 1998). Ook faciliteren rituelen de sociale transitie die een overlijden meebrengt, waardoor rouwenden worden ingeleid in de sociale status van bijvoorbeeld wees of weduwnaar (Van Gennep, 1960/1909; Romanoff & Terenzio, 1998; Turner, 1969).

In onderzoek naar rouw in detentie is slechts zijdelings beschreven hoe het missen van dergelijke rouwmomenten het rouwproces beïnvloedt. In een casestudy in 2002 naar rouw onder vrouwelijke gedetineerden benoemt een van de drie respondenten dat ze niet goed heeft kunnen rouwen, omdat ze niet bij de uitvaart aanwezig is geweest (Ferszt, 2002, p. 248). In een vergelijkbaar onderzoek naar rouw onder vrouwelijke gedetineerden wordt beschreven hoe een respondent maandenlang een foto van haar overleden dierbare op de borst heeft gespeld (Harner, et.al., 2011, pp. 454- 455). Op die manier kan ze naar eigen zeggen haar dierbare eren, ondanks dat ze geen afscheid heeft kunnen nemen. Vaswani (2014) concludeert in haar onderzoek naar rouwervaringen van jonge delinquenten dat haar respondenten de uitvaart als de enige sociaal geaccepteerde plek ervaren om emoties te tonen. Een consequentie van het niet deelnemen aan de uitvaart is dat emoties worden weggedrukt en resulteren in 'gemaskeerd gedrag' zoals agressie of depressieve klachten (Vaswani, 2014, p. 342).

Deze voorbeelden geven aan dat (het gebrek aan) rituelen mogelijk van invloed is op het rouwproces. Welke invloed het missen van deze significante rouwmomenten heeft op het rouwproces is niet verder onderzocht.

Meer inzicht in hoe de situatie van detentie effect heeft op het rouwproces van gedetineerden is van belang, omdat de dood van een dierbare ingrijpende gevolgen heeft voor het welzijn en re-integratieproces van gedetineerden. Het Childhood Bereavement Network schrijft in 2008 in een adviesrapport aan de Britse overheid dat de dood van een dierbare het re-integratieproces van jonge delinquenten ernstig kan belemmeren (Vaswani, 2014, p. 342). Wanneer men bij vrijlating opnieuw wordt geconfronteerd met het verlies van een dierbare, is opnieuw de regie krijgen over het eigen leven een (te) grote uitdaging.

Het rapport baseert zich op twee onderzoeken waarin wordt beschreven hoe het penitentiaire systeem weinig ruimte laat voor individuele problematiek (Ferszt, 2002; Schetky, 1998). Door de nadruk op veiligheid en disciplineren is er minder aandacht voor de emotionele en therapeutische behoeftes van gedetineerden (Ferszt, 2002, p. 244). Ook belemmert de sfeer van wantrouwen jegens personeel en medegedetineerden het uiten van emoties en verwerken van persoonlijke gebeurtenissen (Vaswani, 2014, p. 343). Gevoelens worden daarom zoveel mogelijk weggedrukt en 'naar voren geschoven' tot na detentie (Schetky, 1998, p. 390). Dit resulteert vooral bij mannelijke gedetineerden in het maskeren van verdriet met agressief gedrag, onverschilligheid of depressie.

Daarnaast blijkt uit Nederlands onderzoek naar suïcide onder gedetineerden, de nummer één doodsoorzaak in justitiële instellingen, dat het overlijden van een dierbare een van de belangrijkste katalysatoren vormt voor suïcidaliteit (Blauw & Kerkhof, 1999, p. 5). Voornamelijk bij zedendelinquenten of gedetineerden met psychische klachten betekent de dood van een dierbare een aanleiding voor depressie en suïcidaliteit.

Wat uit de bovengenoemde literatuur naar voren komt, zijn de ernstige gevolgen die een overlijden van een dierbare kan hebben voor het welzijn en re-integratieproces van gedetineerden, waarmee het belang van meer kennis over de invloed van detentie op het rouwproces wordt onderstreept. Wat ook opvalt, is dat het bestaande onderzoek veelal is

gericht op het psychisch functioneren van gedetineerden. In de onderzoeken van Harner et.al. (2011), Hendry (2009), Schetsky (1998) en Vaswani (2014) wordt overwegend een concept van rouw gehanteerd waarbij wordt gefocust op het individuele, psychische rouwproces. Rouw wordt gezien als het proces van het geleidelijk loslaten van de overledene (Harner et.al., 2011; Hendry, 2009). Wanneer dit proces door de gevolgen van detentie wordt verstoord, spreekt men van gecompliceerde (Schetky, 1998), abnormale of pathologische rouw (Harner et.al., 2011, p. 455).

In recente literatuur worden kanttekeningen gezet bij het 'psychologiseren' van rouw en het opnemen van afwijkend rouwgedrag in de DSM-5 (Stroebe et.al., 2001). Zo wordt bepaald 'ritueel' gedrag geclassificeerd als pathologisch, bijvoorbeeld het onderhouden van een (symbolische) band met overledene. Volgens verschillende auteurs is dit onterecht (Klass, Silverman & Nickman, 1996; Klass, 2006; Stroebe, et.al, 2001). Uit empirisch onderzoek blijkt namelijk dat het onderhouden van een (symbolische) band met de overledene geen indicator hoeft te zijn voor pathologische rouw (Klass, 2006, p. 844). Het biedt de overledene juist de kans om door middel van herinneringen aan de overledene en het ritualiseren van de dood het overlijden te integreren in het eigen levensverhaal (Walter, 1989). Dit komt het rouwproces ten goede.

Tegenwoordig wordt in rouwliteratuur in toenemende mate aandacht besteed aan sociaal-constructivistische modellen van rouw, waarin rouw wordt benaderd als betekenisproces in relatie tot de sociale en culturele context (Neimeyer, Burke, Mackay, & Van Dyke Stringer, 2010; Neimeyer, Klass & Dennis, 2014; Wojtkowiak, Vanherf & Schuhmann, 2018). Door vanuit dit perspectief rouw te onderzoeken is er meer aandacht voor het betekenisproces van het individu, in relatie tot de specifieke context waarin men rouwt. Daarnaast wordt in sociaal-constructivistisch rouwonderzoek het belang van rouwrituelen benadrukt. Rituelen bieden binnen een cultuur de mogelijkheid betekenis te geven aan de complexe en tegenstrijdige onderdelen van ons menselijk bestaan (Romanoff & Terenzio, 1998, p. 698). Om die reden zal in dit onderzoek een sociaal-constructivistisch perspectief op rouw worden gehanteerd om te onderzoeken wat de rol van ritualiteit is op het rouwproces van gedetineerden.

Rituelen hebben op meerdere manieren een essentiële rol in het rouwproces. Rituelen hebben door hun functie om de sociale orde te behouden in een samenleving de mogelijkheid bepaalde machtsstructuren te bestendigen, als wel te transformeren (Grimes, 2015, p. 321). Anders gezegd: door ritualiteit kan het verlies worden erkend van hen die zich niet gelegitimeerd voelen in hun verdriet (Romanoff & Terenzio, 1998, p. 709). Tegelijkertijd is de uitsluiting van rituele momenten exemplarisch voor niet-erkende rouw (Doka, 2014; Romanoff & Terenzio, 1998). Wanneer het overlijden wordt gestigmatiseerd (bijvoorbeeld wanneer de oorzaak aids of (zelf)moord is) of de rouwende onderdeel uit maakt van een gemarginaliseerde groep binnen de samenleving (zoals immigranten, psychiatrische patiënten, gedetineerden), dan is de uitsluiting van publieke rouwrituelen een manier om deze marginalisering te bestendigen, waardoor het verlies niet wordt gelegitimeerd.

In onderzoek naar rouw in detentie wordt gewezen op het risico dat de rouw van gedetineerden door de gedetineerde zelf, door het gevangenisregime of door de sociale omgeving *niet erkend of gelegitimeerd* wordt (Hendry, 2009). De gedetineerde acht zijn of haar verdriet niet legitiem doordat hij of zij zich schuldig voelt of schaamt voor het feit in detentie te zitten ten tijde van het overlijden (Vaswani, 2014). In dit onderzoek wordt het perspectief van Butler (2004) op de politieke dimensie van rouw gebruikt om meer inzicht te krijgen in hoeverre de rouw van gedetineerden wordt gelegitimeerd en wat dit betekent voor het rouwproces, als wel voor de plek die gedetineerden innemen in onze samenleving.

Een tweede overweging om naar de rol van ritualiteit te kijken binnen de context van detentie is vanwege het 'liminale' karakter van detentie. 'Liminaal' betekent 'drempel' of 'overgangsfase' en is een concept dat zowel wordt gebruikt in criminologisch onderzoek als wel in (antropologisch) onderzoek naar rituelen (Thomassen, 2009). In criminologische teksten verwijst liminaliteit naar de tijdelijke fase van gevangenschap waarin gedetineerden zich bevinden (Moran, 2013; Thomassen, 2009). Binnen rituelen studies is de liminale fase de overgangsfase van het leven met de overledene naar het leven zonder de overledene (Romanoff & Terenzio, 1998; Turner, 1969; Van Gennep; 1909/1960). Hoe deze dubbele liminaliteit op elkaar inwerkt, is niet eerder onderzocht. In dit onderzoek kan dit concept een handvat bieden om inzicht te krijgen in hoe het individuele rouwproces interacteert met de eigen sociale omgeving en de context van detentie.

Een derde overweging voor de invalshoek van rituelen betreft de ontwikkeling van de professie van de geestelijk begeleider. Geestelijke begeleiders binnen justitie hebben de taak gedetineerden te begeleiden bij levensvragen en existentiële gebeurtenissen, zoals de dood.⁴ Hoewel in de hedendaagse, Westerse samenleving minder mensen godsdienstig zijn, betekent dit niet dat de (behoefte aan) ritualisering van belangrijke levensmomenten naar de achtergrond verdwijnt. Volgens auteurs als Wojtkowiak (2017) en Grimes (2015) voltrekt er zich slechts een verschuiving van traditionele religieuze rituelen naar nieuwe of herziende rituelen om de dood betekenis te geven. Nu in de hedendaagse, post-seculiere samenleving traditionele, collectieve narratieven worden vervangen door een pluraliteit aan geloofsovertuigingen, dwingt dat rouwenden om op zoek te gaan naar nieuwe manieren om de overledenen te herdenken (Wojtkowiak, 2017, p. 165). Kennis over de rol van ritualiteit binnen detentie en de rol die rituelen bieden binnen de verschuiving van traditionele religieuze rituelen naar nieuwe rituelen, kan de praktijk van geestelijke begeleiding binnen justitie ondersteunen.

1.2 Vraag- en doelstelling

1.2.1 Vraagstelling

De volgende hoofd- en deelvragen zijn geformuleerd:

Welke rol spelen rituelen in het rouwproces van gedetineerden binnen de context van de Nederlandse detentie?

- I. Welke functie hebben rituelen voor het rouwproces van gedetineerden in de Nederlandse detentie?
- II. In hoeverre zijn gedetineerden gelegitimeerd om deel te nemen aan rouwrituelen en wat betekent het wel of niet legitimeren van deelname voor het rouwproces?

---

⁴ www.dji.nl/locaties/landelijke-diensten/dienst-geestelijke-verzorging. Beschrijving van de functie van geestelijk verzorgers binnen justitie. Geraadpleegd op 31 juni 2019

1.2.2 Conceptuele definities

- *Rituelen* worden in navolging van Romanoff & Terenzio (1998) begrepen als culturele instrumenten die de sociale orde bewaren en ruimte bieden om grip te krijgen op de complexe en tegenstrijdige onderdelen van ons menselijk bestaan (1998, p. 698). *Rouwrituelen* zijn rituelen die plaatsvinden rondom de transitie van het leven naar de dood en gedurende het rouwproces van nabestaanden (Romanoff & Terenzio, 1998). Voorbeelden zijn: het laatste afscheid, de uitvaart, het uitstrooien van de as, het bezoeken van het graf, herdenking van de verjaardag of sterfdag van de overledene.
- Het *rouwproces* wordt binnen dit onderzoek gedefinieerd vanuit een sociaal-constructivistisch perspectief, in lijn met de definitie van Neimeyer, Burke, Mackay, & Van Dyke Stringer (2010): 'Rouw is het proces van reconstrueren van een wereld van betekenis, nadat deze is uitgedaagd door een significant verlies' (Neimeyer, Burke, Mackay, & Van Dyke Stringer, 2010, p. 73). De reconstructie van betekenis vindt plaats in relatie tot de culturele en sociale context waarbinnen men rouwt.
- Met *legitimiteit* wordt gerefereerd aan de legitimering van de rouwervaring van gedetineerden door de sociale en culturele context. Legitimiteit krijgt dan de connotatie van het wel of niet erkennen van het verlies dat gedetineerden ondergaan en de 'toestemming' die impliciet of expliciet wordt gegeven om daarover te mogen rouwen. Deze conceptualisering is herleid van het concept 'legitimized grief' zoals gebruikt in het essay '*Violence, Mourning, Politics*' van Butler (2004).
- Wanneer in dit onderzoek wordt geschreven over *gedetineerden* wordt gerefereerd aan mensen die in bewaring zijn gesteld in Nederlandse gevangenissen of huizen van bewaring, in opdracht van het Ministerie van Justitie en Veiligheid.

1.2.3 Doelstelling

Het doel van dit onderzoek is om meer inzicht te krijgen in hoe de situatie *waarin* men rouwt van invloed is op *hoe* men rouwt binnen de Nederlandse detentie, door kennis op te doen over de rol van ritualiteit in het rouwproces.

1.2.3 Wetenschappelijke relevantie

Met deze kennis wordt een bijdrage geleverd aan de kennisachterstand binnen de wetenschap over het leven binnen de Nederlandse detentie. Niet eerder is er kwalitatief onderzoek gedaan naar rouw binnen de Nederlandse detentie en de gevolgen van het overlijden van een dierbare op het welbevinden van gedetineerden. Ook tracht dit onderzoek bij te dragen aan internationaal onderzoek naar rouw binnen detentie, door rouw te benaderen als betekenisproces in relatie tot de sociale en culturele context, in aanvulling op het individuele, psychische proces. Tot slot draagt het onderzoek bij aan kennis over ritualiteit binnen de specifieke context van detentie – een context niet eerder is onderzocht binnen het onderzoeksdomein van rituelen studies.

1.2.4 Maatschappelijke relevantie

Uit de hierboven aangehaalde literatuur blijkt dat de dood van een dierbare een belangrijke katalysator is voor suïcidaliteit onder gedetineerden en dat het re-integratieproces van gedetineerden belemmerd kan worden doordat het rouwproces wordt uitgesteld tot na detentie. De primaire functie van justitiële inrichtingen is de tenuitvoerlegging van vrijheidsbenemende straffen en maatregelen. Daarnaast draagt de DJI de zorg voor het zo goed mogelijk voorbereiden op de re-integratie in de maatschappij. In het Masterplan 2013-2018 wordt beschreven dat de DJI streeft naar een menswaardig en stimulerend leefklimaat binnen detentie (Beijersbergen, 2016, p.9).⁵ Nu blijkt dat de dood van een dierbare grote impact heeft op het welzijn en de re-integratie van gedetineerden, bestaat er de kans dat de missie van de DJI en het streven naar een menswaardig en stimulerend klimaat in het geding

---

⁵ Onder 'menswaardig' wordt verstaan dat de detentieschade zo beperkt mogelijk blijft en gedetineerden respectvol en eerlijk bejegend worden. Met 'stimulerend' bedoelt men het streven om gedetineerden zo veel mogelijk voor te bereiden op een verantwoorde terugkeer, door tijdens hun detentie zelfredzaamheid te stimuleren. (Beijersbergen, 2016, p.9)

komen. Met dit onderzoek wil ik daarom bijdragen aan mogelijke aanpassingen in het beleid van de DJI of het ontwikkelen van nieuw beleid om het welzijn en het re-integratieproces van gedetineerden te waarborgen.

Onderdeel van het bestaande beleid van de DJI is dat iedere gedetineerde recht heeft op geestelijke zorg.⁶ Dat betekent dat er in alle justitiële inrichtingen geestelijke verzorgers van verschillende denominaties werkzaam zijn. De Dienst Geestelijke Verzorging (DGV) biedt begeleiding omtrent geloofsvragen en existentiële thematiek. Deze dienst zou de uitgelezen plek zijn om eventuele rouwbegeleiding te bieden. Resultaten van dit onderzoek bieden mogelijk handreikingen voor de ontwikkeling van de praktijk van geestelijke begeleiding binnen detentie.

---

⁶ <https://www.dji.nl/locaties/landelijke-diensten/dienst-geestelijke-verzorging>, geraadpleegd op 16 april 2019.

Theoretisch kader

*"I think I have lost "you", only to discover that
"I" have gone missing as well"*

(Butler, 2004, p. 23)

In dit onderzoek wordt gekeken naar de rol van rituelen in het rouwproces van gedetineerden. Er wordt tevens bekeken wat er gebeurt wanneer rituelen ontbreken. Om dit te kunnen onderzoeken is het noodzakelijk te weten wat rituelen *zijn*, maar vooral wat rituelen *doen* in het geven van betekenis aan het overlijden van een dierbare binnen de context van detentie. Dit hoofdstuk bespreekt de theoretische overwegingen die hierbij van belang zijn.

2.1 Rouw en de functie van rouwrituelen binnen het rouwproces

Het eerste deel van het theoretisch kader gaat in op rouw als relationeel, narratief betekenisproces. Vervolgens wordt ingegaan op de verschillende functies die rituelen dienen binnen dit betekenisproces.

2.1.1 Rouw als betekenisproces in relatie tot de sociale en culturele context

De afgelopen decennia is er binnen de psychologische literatuur in toenemende mate aandacht voor betekenisgeving in de context van levensgebeurtenissen, zoals een overlijden (Baumeister, 1991; Neimeyer, 2001; Park, 2010; Taylor, 1983). Binnen dit discours is het sociaal-constructivistische model, ontwikkeld door Robert Neimeyer (1998), een bekend model. Het sociaal-constructivisme kent als basisveronderstelling dat ieder mens van jongs af aan een narratief construeert waar vanuit betekenis wordt gegeven aan de gebeurtenissen in het leven (Neimeyer, Burke, Mackay & Van Dyke Stringer, 2010, p. 73). Dit narratief, ook wel 'wereld van betekenis' genoemd, bestaat uit verschillende veronderstellingen en (geloofs-) overtuigingen waaraan betekenis en zin worden verleend voor het bestaan. Onze wereld van betekenis is niet iets wat wij als individuen zelf vormgeven, maar wordt altijd gevormd in relatie tot onze omgeving (Neimeyer, Klass & Dennis, 2014, p. 486). Oftewel: "The quest for meaning does not occur solely in a subjective sphere, as if disconnected from the larger social world" (Neimeyer, Klass & Dennis, 2014, p. 489). Door onze opvoeding, door familie, vrienden en de gemeenschap, en door de tradities, normen, waarden en religieuze of spirituele opvattingen die daarin worden gedeeld, wordt onze wereld van betekenis geïnspireerd en vorm gegeven.

De reden dat we beschikken over een overkoepelend narratief is om betekenis te geven aan de singuliere gebeurtenissen die in ons leven plaatsvinden (Neimeyer, Burke, Mackay & Van Dyke Stringer, 2010, p. 73). De meeste gebeurtenissen die ons overkomen kunnen we plaatsen binnen onze verwachting van hoe de wereld in elkaar zit. Maar in sommige situaties is ons betekenis kader ontoereikend: de gebeurtenis botst, schuurt of staat haaks op de veronderstellingen die we hebben over de werkelijkheid. Dit gebeurt bijvoorbeeld bij het verlies van een dierbare. Door deze gebeurtenis wordt de validiteit van onze wereld van betekenis uitgedaagd, evenals de coherentie van ons eigen narratief (Neimeyer, 2009, p. 2). Voornamelijk bij een gewelddadig, plotseling of schijnbaar betekenisloos overlijden, doet de wereld zich voor als een onvoorspelbare of duistere plek (Ibid, p. 2). Er ontstaan scheuren in het beeld van de wereld zoals we deze kenden. De dood van een dierbare confronteert ons met de vergankelijkheid van ons bestaan en dat van onze geliefden en raakt daarmee aan één van de grootste existentiële thema's van de mens. (Yalom & Lieberman, 1991).

Rouw is dan niet alleen het geven van betekenis aan het overlijden. Rouw daagt ons uit om onze veronderstellingen en verwachtingen van hoe de wereld in elkaar zit, van hoe ons leven zou verlopen, te herzien. Deze herziening voltrekt zich volgens twee mogelijke wegen (Neimeyer, Burke, Mackay & Van Dyke Stringer, 2010, p. 85). In sommige gevallen zijn we in staat het overlijden betekenis te geven door de gebeurtenis in te passen in ons huidige narratief. Anders gezegd: we zijn in staat de gebeurtenis uiteindelijk te re-integreren in onze wereld van betekenis. Echter, wanneer een gebeurtenis ons overkoepelend begrip van de wereld aantast, dan vormt het rouwen een grotere uitdaging. Dan betekent rouw niet alleen het re-integreren van het overlijden, maar wordt de rouwende uitgedaagd om de eigen wereld van betekenis te herzien. Oftewel, de veronderstellingen over wie wij zijn in deze wereld worden herzien, zodat de gebeurtenis van het overlijden betekenis kan krijgen (Neimeyer & Thompson, 2014). Rouw is dan, volgens Neimeyer, Burke, Mackay & Van Dyke Stringer (2010), het reconstrueren van een wereld van betekenis na het verlies van een significante ander (2010, p. 73).

Zoals eerder benoemd is het reconstrueren van betekenis geen afgezonderde, individuele aangelegenheid. In het volgende citaat wordt de verregaande verwevenheid van het individuele rouwproces met de sociale en culturele context beschreven:

This intense narrative activity is nested within overarching cultural narratives that construct death, loss, and the bereaved themselves, as well as the community or society of which they are a part, along certain lines, as are the very forms in which such meanings are couched and shared. When more is at stake than private consolation, the public voicing and performance of grief and its associated rituals are functionally scripted in a way that supports broader social systems and those who wield power within them. (Neimeyer, Klass & Dennis, 2014, p. 496)

De auteurs benadrukken in dit citaat dat de 'intense narratieve activiteit' die rouwen is, gedragen wordt door de narratieve constructen die een cultuur of gemeenschap kent over wat dood is en hoe hierom gerouwd kan worden. Rituelen zijn daarin de 'culturele vorm' door middel waarvan het individuele betekenisproces ondersteund en geïnspireerd kan worden

(Neimeyer, Klass & Dennis, 2014, p. 496). Een voorbeeld hiervan is dat er tijdens (traditionele, religieuze) uitvaarten een voorstelling wordt gemaakt van het hiernamaals, waardoor er betekenis aan de dood wordt toegekend die rouwenden mogelijk tot steun is bij het verlies. Rouwrituelen zijn daarmee belangrijke bronnen voor het reconstrueren van iemands wereld van betekenis (Grimes, 2015; Neimeyer, Klass & Dennis, 2014; Romanoff & Terenzio, 1998). De volgende paragraaf gaat nader in op wat wordt verstaan onder rituelen en welke functie rituelen spelen in het proces van betekenisgeving rondom een significant verlies.

2.1.2 Rituelen als bron van betekenisgeving

Rituelen zijn een van de meest complexe vormen van cultureel en sociaal gedrag (Wojtkowiak, 2017, p. 159). Een strikte definiëring van het ritueel is daarom nooit toereikend voor de complexiteit, maar ook de veelheid aan verschijningsvormen van het ritueel (Grimes, 2014, p. 187-190). In iedere context zal de term 'ritueel' een andere betekenen: een 'ochtendritueel' heeft een andere connotatie, functie en vorm dan het 'uitvaartritueel'. Tegelijkertijd is een definiëring van het begrip ritueel noodzakelijk om het fenomeen te kunnen onderzoeken, ook al representeert iedere term slechts een manier om de werkelijkheid te benoemen (Grimes, 2014, p. 189). Rituelen worden in dit onderzoek gedefinieerd als culturele instrumenten die de sociale orde bewaren en een ruimte bieden om grip te krijgen op de complexe en tegenstrijdige onderdelen van ons menselijk bestaan (Romanoff & Terenzio, 1998, p. 698). Deze definitie richt zich voornamelijk op wat rituelen *doen* voor het rouwproces in tegenstelling tot wat rouwrituelen *zijn*. Dit sluit aan bij dit onderzoek omdat de nadruk ligt op de functie of rol van rituelen voor het rouwproces van gedetineerden en niet zo zeer op waar de beleefde rituelen uit bestaan of welke elementen of symboliek deze rituelen karakteriseren.

2.1.2.1 Universele of persoonlijke symboliek

Tegelijkertijd is het noodzakelijk kort aandacht te besteden aan wat er wordt verstaan onder 'culturele instrumenten'. Een ritueel biedt een instrument voor betekenisgeving, door de performatieve inzet van symboliek (Romanoff & Terenzio, 1998, p. 698). Dit instrument hoeft

niet per definitie een vaststaande vorm te zijn die een cultuur of (religieuze) traditie biedt om betekenis te geven aan het overlijden. De inhoud van de symboliek kan geconstrueerd zijn door religieuze of traditionele betekenissen (het kruis in het christendom of de menora in het jodendom), een universele betekenis bevatten (licht/donker, water/vuur), of voortkomen uit een persoonlijke betekenis die rouwenden toekennen aan bepaalde objecten, woorden of handelingen (bijvoorbeeld het omdoen van een sieraad van de overledene) (Sas & Coman, 2016).

De symboliek in een ritueel moet wel aansluiten bij de betekeniswereld van rouwenden. Er zijn 'geschikte' en 'ongeschikte' symbolen en handelingen die worden opgevoerd, volgens de normen van de cultuur en de sociale omgeving waarin het ritueel plaatsvindt (Grimes, 2015, p. 196). De taal die wordt gesproken, de handelingen die worden uitgevoerd en de objecten die daarbij worden ingezet krijgen tijdens een ritueel alleen symbolische waarde wanneer deze resoneren met de betekenis die wij eraan toekennen binnen de cultuur waarin het ritueel plaatsvindt (Lukken, 1999, p. 20).

Door sommige auteurs wordt onderscheid gemaakt tussen 'ritueel' en 'ritualisering' (Lukken, 1999, p.46). Ritualisering duidt dan op 'dagelijks ritueel gedrag en op het op experimentele wijze scheppen van het ritueel' (Lukken, 1999, p.46). Ritualiseren is het proces van het ritueel maken van handelingen, zonder dat deze als zodanig worden benoemd. Deze handelingen kennen wel een zekere mate van geconcentreerde en performatieve waarde. Vaak vindt het ritualiseren in de persoonlijke of private sfeer plaats (Wojtkowiak, 2017). Zoals het iedere ochtend aanraken van de foto van een overleden dierbare.

2.1.2.2 Functionalisme of symbolisme

Binnen literatuur over rituelen vindt een levendig debat plaats over de vraag of rituelen 'doen' of 'betekenen'. Sommige auteurs leggen de nadruk op de functionele sociale dimensie van het ritueel, en andere kennen het ritueel een op zichzelf staande, symbolische betekenis toe (Lukken, 1998, p. 47). Voor de auteurs Grimes (2015) en Lukken (1998) hoeft het één het ander niet uit te sluiten. Lukken (1998) acht een ritueel vóór alles een symbolisch handelen, waarin de symboliek een op zichzelf staande betekenis kent. Hij stelt tegelijkertijd dat dit handelen een duidelijke functie kent in het sociale leven en voor sociale structuren (Lukken,

1998, p. 47). Grimes (2015) stelt dat rituelen werken, “by making meaning” (2015, p. 328): rituelen kennen een (al dan niet sociale) functie voor individuele betekenisprocessen of een gemeenschap, doordat het een ruimte faciliteert “for meaning to emerge” (Grimes, 2015, pp. 328-329). Betekenis ontstaat dan door de inzet van symboliek en symboolhandelingen die aansluit bij de belevingswereld van betrokkenen. Wanneer in dit onderzoek wordt gerefereerd aan de *functie* van rituelen voor het rouwproces, dan wordt daarmee eveneens de *betekenis* bedoeld die rituelen faciliteren voor het rouwproces van gedetineerden. Om beter inzicht te krijgen in hoe bepaalde rouwrituelen en symboliek het rouwproces faciliteren, ga ik in de volgende paragraaf nader in op de verschillende (sociale) functies die rituelen hebben in het rouwproces.

2.1.3 Verschillende rituele functies voor het rouwproces

Volgens de literatuur spelen rouwrituelen een rol gedurende het gehele rouwproces. Zo benadrukken Walter (1998) en Wojtkowiak (2017) het belang van rituele momenten in een latere fase van het rouwproces. Bijvoorbeeld het herdenken van de overledene op de sterfdag. Volgens Sas & Coman (2016) helpen rituelen en symboliek rondom en na het overlijden om te oriënteren op de toekomst. De auteurs Romanoff & Terenzio (1998) bieden een handzaam overzicht van de verschillende (complementaire) functies van rituelen tijdens het rouwproces. Om betekenis te geven aan het overlijden is het volgens de auteurs noodzakelijk dat rituelen een functie dienen op de volgende niveaus in het rouwproces: rituelen faciliteren een *transformerend* proces van het zelf, rituelen mediëren de *transitie* van het leven naar de dood en tot slot helpen rituelen de (*symbolische*) *band* tussen de overledene, de nabestaanden en de gemeenschap te continueren (Romanoff & Terenzio, 1998, p. 699).

2.1.3.1 Het transformeren van het zelf in relatie tot de overledene

De eerste functie van rituelen is het faciliteren van een transformatie van het zelf in relatie tot de overledene (Romanoff & Terenzio, 1998, p. 700). Om te rouwen is de realisatie noodzakelijk dat de overledene zich weliswaar niet langer onder de levenden bevindt, maar nog steeds onderdeel uitmaakt van wie wij zijn. De overledene transformeert naar een innerlijke

representatie, waardoor de relatie tussen het zelf en de overledene transformeert naar een symbolische verbintenis. Daarvoor is het nodig dat er wordt geduid wie de ander voor ons heeft betekent, wat de relatie met de ander heeft betekend en welke betekenis de ander nog steeds voor ons representeert. Rituelen faciliteren dit transformatieproces (Romanoff & Terenzio, 1998, p. 701). Voorbeelden van transformatieve rituelen zijn: het uitwisselen van de laatste woorden, nadenken over de vormgeving van de uitvaart of het uitkiezen van de laatste kleding van de overledene (Sas & Coman, 2016, p. 560).

2.1.3.2 De transitie in sociale status en liminaliteit

Een essentieel ritueel moment in het rouwproces, is de uitvaart (Romanoff & Terenzio, 1998, p. 701). De uitvaart markeert de transitie die de overledene doormaakt van het leven naar de dood en vormt het startpunt van de transitie van de nabestaanden in sociale status (Neimeyer et.al., 2009; Sas & Coman, 2016). Het mediëren van deze transities is de derde functie van rituelen. Recente literatuur (Neimeyer et.al., 2009; Sas & Coman, 2016; Romanoff & Terenzio, 1998) ontleent deze functie aan het werk van antropoloog Arnold van Gennep. Begin twintigste eeuw stelde Van Gennep (1960/1909) dat het overlijden zelf een overgangsrite betreft waarbij aan de hand van verschillende rituelen een transitie wordt gemaakt in sociale status. De transitie bestaat uit verschillende fasen: de pre-liminale fase van separatie, de liminale fase van transitie en de post-liminale fase van incorporatie (Grimes, 2015, p. 202). In de eerste fase is de rouwende getuige van de overgang die de overledene maakt van de status als 'levende' naar de status van 'overledene'. De rouwende wordt daardoor gescheiden van de overledene en daarmee ook van de eigen sociale status als bijvoorbeeld dochter, moeder of vriendin. Vervolgens bevindt de rouwende zich in een 'liminale' fase⁷, waarbij men op de drempel staat om richting een nieuwe sociale status te bewegen (Van Gennep, 1960/1909). In deze *state of liminality* kan men verschillende identiteiten uitproberen in relatie tot de sociale omgeving: wie ben ik als wees, als weduwe of als moeder van een overleden kind? Deze fase is volgens Van Gennep de meest belangrijke fase omdat deze ruimte laat voor wat Victor Turner later *communitas* noemt: een tijdelijke gemeenschap waarin hiërarchie niet langer bestaat, waardoor er transformatie kan plaatsvinden binnen de status quo van een

---

⁷ Het woord 'liminaal', kent zijn oorsprong in het Latijn en betekent 'drempel' of 'overgang'.

gemeenschap (Grimes, 2015, p. 202). In de laatste fase wordt de daadwerkelijke overgang gemaakt naar de nieuwe status binnen de sociale omgeving. De rouwende neemt weer deel aan het dagelijkse leven in zijn nieuwe 'rol' en de gebeurtenis van het overlijden is onderdeel geworden van de nieuwe identiteit.

2.1.3.3 De continuering van een (symbolische) band met de overledene

In een latere fase binnen het rouwproces vinden er rituelen plaats waarin de blijvende, symbolische verbintenis met de overledene wordt benadrukt (Romanoff & Terenzio, 1998, p. 702). Zoals in de inleiding is benoemd, heeft er het afgelopen decennium een verschuiving plaatsgevonden in de waardering van het blijven onderhouden van een (symbolische) band met de overledene (Klass, 2006; Neimeyer, Prigerson & Davies, 2002; Romanoff & Terenzio, 1998). Het biedt de overledene de kans het overlijden te integreren in het eigen levensverhaal (Walter, 1989). Dit gebeurt onder andere door het blijven uitwisselen van verhalen met andere nabestaanden (Walter, 1989) en door de band met de overledene te onderhouden door rituele handelingen (Wojtkowiak, 2017). Voorbeelden zijn: het herinneren van significante data (sterfdag, verjaardag), het bezoeken van het graf of het herinneren via de objecten (kleding, foto's) die aan de overledene doen denken. (Wojtkowiak, 2017, p. 161)

2.1.4 Samenvatting

Samengevat kan worden gesteld dat rituelen verschillende functies vervullen in het betekenis geven aan het verlies van een dierbare. Dit betekenisproces is - in lijn met het sociaal-constructivistische uitgangspunt - een proces wat gedragen en geïnspireerd wordt door de gemeenschap. Ofwel doordat de symboliek van het ritueel resoneert met het betekenskader van de culturele en sociale omgeving, ofwel omdat de gemeenschap de rouwenden ondersteunt in het maken van de transitie naar een nieuwe sociale status en identiteit.

2.2 Rouw binnen de specifieke context van detentie

In het tweede deel van dit hoofdstuk worden twee aspecten uitgelicht die licht werpen op de specifieke context die detentie biedt. Het eerste aspect betreft een verdieping van het hierboven genoemde concept *liminaliteit*, met betrekking tot detentie. Ten tweede is het noodzakelijk aandacht te besteden aan de politieke consequentie van een sociaal-constructivistisch perspectief van rouw en rituelen. Zeker wanneer het om een delict gaat dat volgens de publieke opinie als zeer ernstig of verachtelijk wordt gezien, wordt de positie van de gedetineerde onderworpen aan stigmatisering en marginalisering. Volgens verschillende auteurs kan deze positionering leiden tot het bevragen van iemands legitimiteit om te mogen rouwen (Corr, 1998; Doka, 2014; Romanoff & Terenzio, 1998).

2.2.1 Detentie en rouw, een dubbele liminaliteit

In de jaren zestig wordt Van Gennep's werk *Rites de Passages* herontdekt door Victor Turner. Het is vooral het concept van liminaliteit dat Turner fascineert en dat hij gedurende zijn academische carrière verder uitwerkt (Thomassen, 2009). Turner (1969) verbreedt het begrip naar verschillende tijdframes en ruimtelijkheden. Liminaliteit is niet alleen een staat of fase waar individuen zich in begeven, maar waar ook sociale groepen en zelfs samenlevingen doorheen gaan (Thomassen, 2009). Het kan een kort (ritueel) moment betrekken – zoals een van de fasen binnen het uitvaartritueel – maar ook een fase in een individueel leven zijn, of zelfs een permanente 'state-of-being' worden (Thomassen, 2009, p. 13). Dit laatste geldt bijvoorbeeld voor gemarginaliseerde groepen zoals staatlozen: zij bevinden zich in een blijvende staat van 'in-between'-fasen of 'in-between'-naties. Naast tijdsperiodes kan ook een ruimte de kenmerken van liminaliteit aannemen (wachtruimtes, grensgebieden of detentie).

Kenmerkend aan verschillende vormen van liminaliteit is dat er een beweging plaatsvindt tussen twee werelden of fasen (Foster, 2017, p. 176). Het individu of de gemeenschap beweegt zich van een vroegere identiteit naar een nieuwe identiteit; van de ene status quo naar de volgende. De ruimte tussen deze fasen kenmerkt zich door een vorm van *communitas* (Turner, 1969, p. 97). Dit begrip duidt op de gemeenschap die de transitie draagt.

Turner (1969) gebruikt het begrip ook om aan te geven dat de hiërarchie en sociale structuur die een gemeenschap of samenleving kenmerkt, in de liminale fase tijdelijk worden opgeschort. In het geval van rouw leidt dit er toe dat de gemeenschap rouwenden de ruimte biedt om zich 'abnormaal' te gedragen en niet volwaardig deel te nemen aan het dagelijks leven (Romanoff & Terenzio, 1998, p. 709). Rouwenden nemen bijvoorbeeld tijdelijk verlof van het werk, wat door collega's vanzelfsprekend wordt geaccepteerd. Ook ontstaat er in deze liminale fase de ruimte om de verbintenis die men met elkaar heeft (opnieuw) te ervaren (Thomassen, 2009, p. 19). Het is in de liminale fase dat familieruzies in een ander licht komen te staan: de verloren zoon die door naar de uitvaart te komen zijn vader toch de laatste eer bewijst.

De liminale fase is een fase van onzekerheid, maar ook van creativiteit en transformatie (Grimes, 2014, p.202). Doordat de gebruikelijke status quo door een ingrijpende verandering zoals een overlijden door elkaar wordt geschud, ontstaat er ruimte om te ontdekken hoe men het leven verder of anders wil vormgeven. Volgens Turner zorgen liminale fasen ervoor dat de gebruikelijke (machts-) structuren mogen worden bevraagd en een individu, groep of samenleving de kans krijgt zich te heroriënteren op de toekomst (Grimes, 2014, p.203).

Maar er zit ook een keerzijde aan liminaliteit. Wanneer men te lang blijft vertoeven in de liminale fase, kan het zoeken dat de fase kenmerkt, omslaan in blijvende onzekerheid, een gebrek aan houvast of een gemis aan zingeving (Thomassen, 2009, p. 22). Het is niet voor niets dat overgangsrites ook een post-liminale fase kennen: de gebeurtenis wordt onder andere door middel van rituelen geïncorporeerd in het leven van alle dag en men is in staat om zijn of haar nieuwe rol in te nemen binnen de samenleving. Wordt de transitie niet afgerond, dan blijft men hangen in een permanente 'state of liminality'. De theorie van Turner sluit op dit punt aan bij het artikel van Romanoff & Terenzio (1998). Volgens de auteurs kunnen rouwenden die niet kunnen of mogen deelnemen aan rouwrituelen terecht komen in een permanente liminale fase. Zij zijn niet in staat de transitie te maken van het leven met de overledene naar het leven zonder de overledene. Het overlijden wordt niet gere-integreerd in iemands wereld van betekenis en iemand blijft op de drempel staan.

Nadat in de jaren zestig de term liminaliteit nieuw leven wordt ingeblazen door Victor

Turner, wordt het concept in meerdere academische disciplines ingezet om allerhande drempelfasen te duiden (Foster, 2017, p.176). Binnen de criminologie is het concept aangehaald om detentie zelf, of verschillende fenomenen binnen detentie te beschrijven. Detentie is volgens sommige auteurs 'liminaliteit par excellence' (Moran, 2013; Thomassen, 2009; Turney, 2015). In detentie wordt men buiten de samenleving geplaatst, terwijl de maatschappij wel zorg draagt voor gedetineerden. Men wordt gescheiden van de eigen sociale omgeving, maar blijft tegelijkertijd in contact met familie en vrienden tijdens bezoeken of aan de telefoon (Moran, 2013, p. 16). Zodoende is de bezoekszaal volgens Moran (2013) een ruimte waarbinnen die liminaliteit voelbaar wordt. In haar onderzoek naar hoe gedetineerden het bezoek ervaren, beschrijft Moran dat het in de ontmoeting tussen binnen en buiten duidelijk wordt dat detentie een plek van transitie kan zijn, maar evengoed van onzekerheid en 'without belonging' (Moran, 2013, p. 26).

Vanuit deze literatuur bezien bevinden gedetineerden zich al in een staat van liminaliteit binnen detentie. Overlijdt er vervolgens een dierbare, dan bewegen zij zich ook binnen het rouwproces door een liminale fase.

2.2.2 'Who is legitimized to mourn?'- De politieke en ethische dimensie van rouw

In het essay 'Violence, Mourning, Politics' reageert Butler (2004) op de collectieve rouw die volgt op 9/11 en het geweld dat de nasleep van de gebeurtenissen kleurt. Ofschoon haar betoog niet gaat over de context van detentie, biedt haar reflectie op de sociale en politieke consequentie van rouw een bijzonder perspectief op wat er gebeurt wanneer gedetineerden niet kunnen deelnemen aan publieke rouwrituelen. Hoewel in literatuur over rouw in detentie Doka's (1989) concept van *disenfranchised grief* meer gangbaar is om niet-erkende of niet gelegitimeerde rouw te analyseren (zie ook het literatuuroverzicht van Hendry (2009)), wordt in dit onderzoek Butlers perspectief toegepast. De reden hiervoor is dat Butler niet alleen de consequentie voor de individuele rouwervaring duidt, maar ook de consequentie voor de positie van gedetineerden in de samenleving. Butler poogt de sociale structuren bloot te leggen die de legitimiteit van rouw bepalen, wat aansluit bij de sociaal-constructivistische invalshoek van deze thesis.

Butlers argument begint met een ontologische uitleg over rouw: wat zegt rouw over wie wij zijn als mens? Hoewel afkomstig uit een ander discipline ligt de visie van rouw van Butler niet ver af van de rouwdefinitie van Neimeyer, Burke, Mackay & Van Dyke Stringer (2010, p. 73). Het sociaal-constructivistisch rouwmodel benadrukt dat het verlies van een ander ons dwingt om onze betekenis van de wereld, maar ook van onze eigen identiteit te herzien (zie paragraaf 4.1.1). Volgens Butler (2004) is rouw zelfs het bewijs dat we geen losstaande entiteiten zijn: we worden gevormd in relatie tot anderen. Bij het overlijden van een dierbare verliezen we niet alleen de ander, maar ook een deel van onszelf. “I think I have lost “you”, only to discover that “I” have gone missing as well” (Butler, 2004, p. 22). Rouwen is dan de overgave aan de onontkoombare transitie van het leven met de ander naar het leven zonder de ander én de transformatie van de eigen identiteit (Butler, 2004, p. 24). Om met Neimeyer, Burke, Mackay & Van Dyke Springer (2010) te spreken: rouw daagt onze wereld van betekenis uit en dwingt ons tot vragen over wie we zijn in relatie tot de wereld (2010, p. 85).

Aangezien rouw onze diepe verbintenis met anderen zichtbaar maakt, is rouwen per definitie geen private aangelegenheid – het maakt rouw tot een sociaal en politiek fenomeen: “Many people think that grief is privatizing, that it returns us to a solitary situation and is, in that sense, depoliticizing. But I think it furnishes a sense of political community of a complex order” (Butler, 2004, p.27). Deze politieke *community* bestaat volgens Butler (2004) uit het feit dat we door te rouwen erkennen dat we onlosmakelijk verbonden zijn met de ander. Wanneer we rouwen om de slachtoffers van de Holocaust, erkennen we dat zij onderdeel zijn van onszelf, en van onze samenleving. Wanneer we naar de uitvaart gaan van iemand die sterft in onze omgeving, erkennen we dat we verbonden zijn met diegene. Oftewel, wanneer men rouwt om de ander, dan wordt diens leven en verbintenis met anderen erkend.

Tegelijkertijd constitueert het wel of niet legitimeren van vormen van publieke rouw de publieke sfeer waarin we samenleven (Butler, 2004, p.37). Met legitimeren wordt het impliciet of expliciet toestaan van publieke uitingen van rouw bedoeld. Butler (2004) refereert met niet gelegitimeerde rouw aan levens waar niet om gerouwd wordt, of mag worden gerouwd in de publieke ruimte. Door niet publiekelijk vorm te mogen geven aan het overlijden, wordt de rouw, en daarmee het leven van iemand niet gelegitimeerd. De omgang

met rouw toont ons de in- en uitsluitingsmechanismen van een samenleving. De machtsstructuren binnen een gemeenschap bepalen welk leven het waard is om (publiekelijk) voor te rouwen.

De politieke en morele positie van mensen kan dus van invloed zijn op het wel of niet kunnen deelnemen aan publieke rituelen. Wanneer iemand verdacht wordt van betrokkenheid bij de dood van een dierbare, dan is de kans klein dat het vanuit justitie, de sociale omgeving of de samenleving wenselijk wordt geacht dat diegene aanwezig is bij de uitvaart. Ook wanneer een overlijden van een dierbare niet gelieerd is aan het delict, is het de vraag of een gedetineerde een welkome gast is op een publiek rouwevenement. Het wel of niet legitimeren van de mogelijkheid publiek te rouwen om een overledene, legt de in- en uitsluitingsmechanismen van onze samenleving bloot. Het is daarom relevant om te onderzoeken in hoeverre gedetineerden gelegitimeerd zijn te rouwen en wat daar het effect van is: “it seems important to consider that the prohibition on certain forms of public grieving itself constitutes the public sphere on the basis of such a prohibition” (Butler, 2004, p. 37).

Het mogelijke effect waar Butler (2004) ons op wijst, is dat met het miskennen van rouw wij de ander miskennen als mens en als onderdeel van onze samenleving. Ze stelt daarop de vraag: “is the prohibition on grieving the continuation of the violence itself?” (Butler, 2004, p. 43). Hoewel Butlers werk reageert op een alleszins andere situatie, is de vraag zelf buitengewoon relevant binnen de context van detentie. Immers trachten we via het justitiële systeem juist verder geweld te voorkomen. De vraag is dan: wanneer we iemand de mogelijkheid ontnemen publiekelijk te rouwen, zetten we daarmee een vorm van geweld voort? Of anders gezegd: wordt daarmee de afstand tussen de gedetineerde en de samenleving vergroot, doordat we diegene niet erkennen als onderdeel van de gemeenschap?

2.2.3 Samenvatting

De tekst van Butler onderstreept het belang van publieke rouwrituelen in het rouwproces en roept de vraag op in hoeverre de rouw van gedetineerden wordt gelegitimeerd wanneer zij hier niet aan kunnen deelnemen en wat dit voor implicaties heeft voor hoe men rouwt. Vanuit

de inzichten van Romanoff & Terenzio (1998), Turner (1969) en Van Gennep (1909/1960) bezien zou hiermee de rituele functie komen te vervallen waarin de gemeenschap de overledene en nabestaanden ondersteunt in de transitie naar een nieuwe sociale status en sociale orde.

Uit de hierboven genoemde theorie blijkt ook dat andere rituele functies acteren in relatie tot de sociale omgeving, al dan niet in de publieke sfeer. Denk bijvoorbeeld aan het uitstrooien van de as, het bezoeken van het graf of het herdenken van significante data, waardoor de band met de overledene wordt versterkt en men zin kan geven aan het overlijden. Wanneer gedetineerden hier niet aan deelnemen, wat doet dit met het rouwproces? Komen er andere rituele momenten of handelingen voor in de plaats?

De in dit hoofdstuk overwogen theorie impliceert dat om inzicht te krijgen in de invloed van detentie als context waarbinnen men rouwt, onderzocht moet worden a) in hoeverre gedetineerden wel of niet zijn toegestaan om deel te nemen aan publieke rouwrituelen, b) in hoeverre de transitie in sociale status kan worden gemaakt binnen de liminale fase die detentie is, of dit c) leidt tot het niet legitimeren van rouw en wat dit d) betekent voor het rouwproces en de positie van gedetineerden in onze samenleving.

Methode

The more “other” something human feels, the less human we become if we do not query it”

(Grimes, 2015, p. 5)

3.1 Epistemologische opvattingen

Aan dit onderzoek ligt de veronderstelling ten grondslag dat kennis over de werkelijkheid altijd ‘partieel, gesitueerd en belichaamd’ is (Abma, 1996, p. 18). De werkelijkheid wordt actief geconstrueerd door subjecten zelf, in relatie met de culturele en sociale omgeving waarbinnen men zich bevindt. Deze sociaal-constructivistische wetenschapsopvatting heeft ook consequenties voor hoe kennis binnen dit onderzoek is verzameld, geanalyseerd en hoe de rol van de onderzoeker wordt gezien. De subjectieve beleving en betekenisgeving van de respondenten is de bron van kennis waar vanuit is gepoogd begrip te krijgen van rouw binnen detentie. Kennis wordt dan ook niet gegenereerd door de werkelijkheid te verklaren, maar eerder door het interpreteren en het willen begrijpen van de ervaringen van de respondenten. De patronen evenals de discrepanties die daarbij zichtbaar worden, vertellen ons iets over de werkelijkheid van rouw in detentie. Welke betekenis deze krijgt, wordt mede bepaald door de interpretator: de onderzoeker (Boeijs 2012, p. 151). Door tijdens iedere fase van het onderzoek te reflecteren op de invloed mijn eigen ‘lens’ als onderzoeker tracht ik transparant te zijn in hoe kennis tot stand is gekomen.

3.2 Respondenten

3.2.1. Criteria en gegevens respondenten

Voor dit onderzoek zijn respondenten geselecteerd die in hechtenis zijn genomen door de Nederlandse overheid. Er is geen onderscheid gemaakt tussen gedetineerden in voorlopige hechtenis (huis van bewaring) en gevangenen, omdat de procedures wat betreft incidenteel verlof overeenkomen. De respondenten zijn op grond van twee criteria geselecteerd: a) respondenten zijn tijdens detentie één of meerdere dierbaren verloren, b) de respondenten namen niet deel aan één of meerdere significante rituele momenten voor, tijdens of na het overlijden. Met significante momenten wordt bedoeld: het horen van (de mogelijkheid tot) het overlijden, afscheid nemen, afscheid nemen tijdens de opbaring, de uitvaart, het bezoeken van het graf, het uitstrooien van de as, het herinneren van de sterfdatum, of andere persoonsgebonden momenten waarin rouw wordt ervaren of gedeeld. Er is niet geselecteerd op grond van levensbeschouwing, gender, aard van het delict of duur van de detentie. Wel is tijdens de analyse gereflecteerd op hoe de individuele karakteristieken doorwerken in de resultaten.

Er zijn tien mannelijke gedetineerden en twee vrouwelijke gedetineerden geïnterviewd met een gemiddelde leeftijd van 46 jaar. De respondenten zijn afkomstig uit Nederland, Suriname, Curaçao en België. Vijf respondenten zijn meerdere dierbaren verloren tijdens de detentie. De strafteflengte verschilt van drie tot zestien jaar voorwaardelijk, afhankelijk van het delict. Van degenen die in voorarrest zitten is geen strafteflengte bekend omdat zij nog niet zijn berecht. Zie Tabel 1 voor een overzicht van de gegevens van de respondenten.

Tabel 1: Schematische weergave van de demografische gegevens van de respondenten.

R.	Geslacht	Leeftijd	Herkomst	Inrichting	Straflengte	Overledene
1.	M	42 jaar	Suriname	PI Almere	3 jaar	Moeder
2.	M	37 jaar	Nederland	PI Leeuwarden	3 jaar, 2 maanden	Moeder, tante, schoonmoeder
3.	M	49 jaar	Nederland	PI Leeuwarden	6 jaar, 6 maanden	Moeder, schoonmoeder
4.	M	46 jaar	Nederland	PI Dordrecht	6 jaar, 6 maanden	Ex-partner
5.	V	52 jaar	Suriname	PI Nieuwersluis	8 jaar	Man, dochter, moeder en zusje
6.	V	20 jaar	Nederland	PI Nieuwersluis	Voorarrest	Zoon
7.	M	36 jaar	Nederland	PI Middelburg	3 jaar	Vader
8.	M	57 jaar	België	PI Middelburg	16 jaar	Vader
9.	M	63 jaar	Curaçao	PI Almere	3 jaar	Moeder
10.	M	53 jaar	Nederland	PI Alphen a/d Rijn	Voorarrest	Moeder, vader
11.	M	51 jaar	Nederland	PI Alphen a/d Rijn	Voorarrest	Goede vriendin, vader
12.	M	44 jaar	Nederland	PI De Schie	3 jaar en kliniek	Vader

3.2.2. Werving respondenten

Voor de werving is akkoord gevraagd en verkregen van de Dienst Justitiële Inrichting om twaalf respondenten te interviewen (zie bijlage: verzoekbrief). Het is niet vanzelfsprekend respondenten te werven binnen de justitiële context, omdat zelf contact opnemen met gedetineerden niet mogelijk is. Daarom is er contact gelegd met het hoofd van de Humanistische Geestelijke Verzorging binnen justitie, Hans Scheper. Er is gekozen voor het hoofd van de humanistische denominatie omdat dit onderzoek zich niet richt op vormen van ritualiteit ingebed in een specifieke religieuze traditie zoals het Christendom of de Islam. Veeleer wordt gericht op hoe individuen (subjectieve) betekenis geven aan het rouwproces door middel van rituelen. Dit sluit aan bij de taak van de humanistische geestelijke verzorging om gedetineerden te begeleiden bij de eigen, subjectieve zoektocht naar betekenis.

Daarnaast uit praktische overwegingen: de humanistische denominatie is gelieerd aan de Universiteit voor Humanistiek, waar vanuit deze masterscriptie is geschreven. Hans Scheper heeft contact met humanistisch geestelijke verzorgers in iedere justitiële inrichting in Nederland. Langs deze weg zijn er twaalf respondenten geworven in zes inrichtingen (PI Dordrecht, PI Middelburg, PI Nieuwersluis, PI Leeuwarden, PI Alphen aan de Rijn en PI Almere en PI Rotterdam, locatie De Schie). Vier van de aanvankelijke twaalf respondenten zijn

voordat het interview plaats vond overgeplaatst naar een andere inrichting of voortijdig met ontslag gegaan. Hierna zijn er vier nieuwe respondenten geworven en geïnterviewd. De interviews hebben plaatsgevonden in een tijdsspanne van drie maanden (oktober, november en december 2018).

3.3 Dataverzameling

Voor het verzamelen van de data is gekozen voor semigestructureerde diepte-interviews. In ieder gesprek werden dezelfde topics voorgelegd, zodat er vergelijking mogelijk was tussen de interviews. Wanneer en met welke vragen deze topics werden behandeld was niet vooraf bepaald, waardoor er een zekere ontvankelijkheid ontstond voor wat de respondent zelf inbracht. De duur van de interviews was afhankelijk van de mate van verzadiging die optrad bij de geïnterviewden, of de duur die tot de beschikking was vanuit justitie. Gemiddeld duurden de interviews een tot twee uur.

3.3.2. Het ontwerp van de interviewguide

De interviewguide bestaat uit vier topics die vanuit verschillende perspectieven hetzelfde fenomeen bevragen: de rol van rouwrituelen in het rouwproces van gedetineerden. Op die manier is getracht de interne consistentie binnen de individuele interviews te vergroten en daarmee de betrouwbaarheid van de data (Maso & Smaling, 1998). Ook zijn van tevoren vragen geformuleerd die op momenten ingebracht werden tijdens het interview. Deze vragen zijn gericht op de concepten die de literatuur aandraagt. Bijvoorbeeld de vraag: 'Zijn er bepaalde dingen die je doet of laat, die jou helpen bij het rouwproces?' vraagt impliciet naar rituelen of symboliek die respondenten toepassen in het rouwproces.

De volgende topics zijn opgesteld aan de hand van de theorie: 1) overlijden, 2) rituelen, 3) betekenisgeving, 4) (sociale) omgeving (zie bijlage: interviewguide). Getracht werd om mee te bewegen met het verhaal van de respondent en op gepaste momenten een nieuw topic aan te snijden. Het eerste topic richtte zich op de gebeurtenissen voor, tijdens en na het overlijden en de relatie met de overledene. De respondent werd op deze manier teruggehaald naar het moment van overlijden. Aan de hand van een denkbeeldig 'filmpje' werden de

gebeurtenissen afgespeeld (Adriansan, 2012, p.42). Zo werd al snel duidelijk wat de significante momenten waren in het rouwproces van de overledene. Het tweede topic, 'rituelen' bevroeg de afwezigheid/aanwezigheid van de respondent bij rituelen en wat dit betekende voor de rouwervaring. Ten derde werd gevraagd naar persoonlijke rituelen en symboliek die een rol spelen in de betekenisgeving van het verlies. Tot slot werd via het vierde topic getracht de (sociale) context in kaart te brengen van de respondenten: wat is het verschil tussen rouwen binnen en buiten detentie en aan wie ervaar je al dan niet steun tijdens het rouwproces (familie, vrienden, medege-detineerden, personeel)?

Overige vragen die zijn gesteld zijn: 'Wat is de reden dat je meedoet aan het onderzoek?', 'Wil je nog iets toevoegen aan het gesprek dat we hebben gehad?' en 'Hoe heb je het interview ervaren?' Ook is gewezen op de mogelijkheid om na het interview met de humanistisch geestelijk verzorger (hgv'er) contact op te nemen voor eventuele nazorg.

3.3.1 Onderzoekscontext

Interviews zijn afgenomen binnen de inrichtingen in de spreekkamer van de hgv'er, het stiltecentrum of een spreekkamer op de afdeling waar de respondent verblijft. Doordat de interviews plaatsvonden in de leefomgeving van de respondenten, is de setting actief meegenomen als aanknopingspunt om meer te weten te komen over de invloed van detentie op rouw. Tijdens en na de interviews (in de post-transcripten) is gereflecteerd op het gebouw, de sfeer, de regels en protocollen. Toen er bijvoorbeeld veel rumoer was op de afdeling waar het interview plaatsvond, benoemde een respondent: 'En dit dan de hele dag door, terwijl jij net iemand bent verloren'. Zo werd het niet alleen meer begrijpelijk, maar ook invoelbaar wat het effect is van de leefsfeer van een gevangenis op het rouwen.

Bij vijf van de twaalf interviews was een hgv-er aanwezig. Het besluit voor het wel of niet aanwezig zijn van de hgv-ers is in overleg gegaan met de respondent, de hgv-er en de inrichting. Twee van de vijf gedetineerden gaf aan het zelf prettig te vinden wanneer de hgv-er aanwezig was, zodat na het interview eventuele (rouw-) begeleiding kon worden ingezet. Bij de overige drie interviews was de hgv-er aanwezig uit veiligheidsoverwegingen: de directie van de specifieke inrichting sprak deze voorwaarde uit om akkoord te gaan met het interview of de hgv-er zelf gaf aan aanwezig te willen zijn vanwege de veiligheid.

In deze gevallen werd voorafgaande aan de interviews bepaald wat de rol van de hgv-er zou zijn tijdens het gesprek. Er werd gevraagd om op de achtergrond te blijven, doch geen schroom te voelen een vraag te stellen of een interventie te doen wanneer de hgv-er dat noodzakelijk achtte. Ook naar de gedetineerde werd deze rolverdeling gecommuniceerd. De aanwezigheid van de hgv-ers had een effect op de interviews. Bij vier van de vijf interviews was het effect positief: de respondent voelde zich zichtbaar op zijn of haar gemak. Tijdens één interview bleek de aanwezigheid van de hgv-er minder vruchtbaar: de hgv-er nam een begeleidende rol aan toen er bepaalde informatie over het rouwproces van de respondent op tafel kwam. Na een duidelijk verzoek de begeleiding naar een later moment te verplaatsen positioneerde de hgv-er zich meer op de achtergrond. In de posttranscripten en tijdens de data-analyse is gereflecteerd op de invloed van de rol van de hgv-er op de data.

3.4 Data-analyse

Om de interne validiteit van het onderzoek te bevorderen wisselden het verzamelen en het analyseren van de data elkaar af (Maso & Smaling, 1998). Na de eerste interviews is kritisch gekeken naar het meetinstrument en de data die dat opleverde. De interviewgide is aangescherpt, evenals de bijgaande instructies. In lijn met uitgangspunten van de *grounded theory* van Glaser & Strauss is gedurende de dataverzameling gekeken welke patronen gesignaleerd werden, om deze in volgende interviews voor te leggen (Boeije, 2005, p.23). Daarbij is getracht oog te hebben voor eventuele tegenstrijdigheden in de beleving van de verschillende respondenten, ten behoeve van de betrouwbaarheid van de resultaten.

Na het transcriberen van de twaalf interviews is overgegaan op het coderen van de data in het programma Atlas.TI. In de eerste fase van het coderen zijn relevante fragmenten uit de data gelabeld met codes vanuit de literatuur. Fragmenten die niet gelabeld werden met concepten vanuit de literatuur zijn in-vivo gecodeerd in de taal van de respondenten (Boeije, 2005, p. 92). Hierna zijn de fragmenten en bijbehorende codes georganiseerd en geïnterpreteerd door middel van het bepalen van *family codes* (zie bijlage: family codes). Ook is de relatie tussen de verschillende codes bepaald en benoemd. Tijdens deze fase van coderen ontstond zo een overzicht van de meest relevante citaten en begrippen. Tot slot is door

herstructurering en toetsing aan de hand van de literatuur en vraagstelling toegewerkt naar de resultaten.

Tijdens de verschillende fasen van het coderen is met gebruik van methodische en theoretische memo's het interpretatieproces van de onderzoeker vastgelegd. Belangrijke bevindingen over relaties tussen fragmenten, codes of met de literatuur, maar ook reflecties op de methodiek en veronderstellingen van de onderzoeker zijn hierin terug te lezen. Door transparantie te bieden over de analyse is getracht de betrouwbaarheid van het onderzoek te vergroten.

Resultaten

“Dat doe je niet in je uppie, zo’n uitvaart. Dat is toch heel symbolisch allemaal en dan neem je met elkaar afscheid. En niet ieder afzonderlijk. Dat je bij elkaar bent en dat je collectief afscheid neemt. Anders had iedereen wel thuis kunnen blijven.”

Respondent Jeroen

De resultaten zijn ingedeeld aan de hand van de twee deelvragen. Het eerste deel gaat in op de betekenis van rouwrituelen voor het rouwproces en bespreekt de verschillende functies die uit de data naar voren komen en die van belang zijn voor het rouwproces van de respondenten. Het tweede deel geeft twee thema’s weer die in de data naar voren komen en betrekking hebben op de legitimiteit die gedetineerden ervaren voor hun rouwervaring.

4.1 De betekenis van rituelen voor het rouwproces van gedetineerden

In de data zijn vier functies van rituelen naar voren gekomen die betekenis hebben in het rouwproces van gedetineerden: het tastbaar maken van de dood, het samen afscheid nemen, het omgaan met schuldgevoelens en het continueren van de (symbolische) band met de overledene.

4.1.1 Het tastbaar maken van de dood

Doordat men in detentie zit, wordt het overlijden en de periode van het overlijden op afstand beleefd. Hierdoor is het voor respondenten een grotere uitdaging om te beseffen dat hun dierbare er niet meer is. Uit de data komt naar voren dat dit besef pas komt wanneer het overlijden zintuigelijk of lichamelijk wordt ervaren. Bijvoorbeeld door de overledene te zien of aan te raken, of door het meemaken en uitvoeren van rituelen. Vanwege de zintuigelijkheid die uit de verhalen spreekt, wordt de term 'tastbaar' gebruikt.

Het wel of niet tastbaar kunnen maken van de dood door rituelen, komt op verschillende manieren naar voren in de interviews. Ten eerste in de beschrijvingen van het missen van de uitvaart. Hierdoor heeft men geen beeld bij de transitie die de overledene maakt van het leven naar de dood. Ten tweede in de ervaringen met een begeleid bezoek aan het mortuarium of ziekenhuis. Ten derde komt in het gebruik van symboliek en symboolhandelingen naar voren hoe respondenten de dood tastbaar proberen te maken binnen detentie.

4.1.1.1 Geen beeld bij de overgang van het leven naar de dood

Verschillende respondenten beschrijven hoe het missen van de uitvaart betekent dat je geen voorstelling kan maken van een belangrijk moment in het afscheid van de overleden dierbare. De transitie die de overledene maakt van het leven naar de dood wordt tijdens de uitvaart gemarkeerd door rituele handelingen, zoals het ter aarde laten zakken van de kist. Wanneer respondenten hier niet bij aanwezig zijn, dan is het moeilijk om een beeld te krijgen bij het afscheidsritueel en daarmee grip te krijgen op wat het betekent dat de ander er niet meer is.

Een respondent die niet bij de uitvaart was van haar overleden zoontje vertelt dat ze 'een groot stuk heeft gemist' in het rouwproces. Ze kan geen goed beeld krijgen van het afscheid omdat ze niet weet 'hoe de grafkist eruit ziet' en wat 'ze in de grafkist hebben gelegd'. Ze zegt: *"Heel het proces van dat hij nu de grond in gaat, rust en vrede, dat heb ik gewoon gemist."* Wanneer wordt gevraagd naar wat dit gemis voor haar heeft betekend, zegt ze:

Dat ik daar geen beeld bij kan krijgen. Gewoon letterlijk niet. Ik weet gewoon niet hoe dat is gelopen, ook gewoon alle details die er bij... wat voor muziek er is gedraaid, echt dat soort dingen. Je hebt er gewoon geen goed beeld van een afscheid.

Het krijgen van een beeld of het 'weten hoe het is gelopen' is voor respondenten van belang om grip te krijgen op het overlijden en daarmee ook *begrip*. Ook al vertellen familieleden of vrienden over hoe de uitvaart is gegaan, het verhaal blijft 'onaf': *"dan zegt mijn vrouw van die en die waren er, en dat werd gezegd, en dan kun je daar een mentaal plaatje van maken (...) maar je bent er niet bij geweest en dat maakt het onaf."*

Dit citaat komt van een respondent wiens schoonmoeder is overleden. Hij belde geregeld met zijn vrouw om 'informatie te winnen', zo probeerde hij *"een beetje gedachten te ordenen, om het dan toch een plaatsje te kunnen geven."* Hij vertelt dat zijn gedachten in die periode *"een rommeltje"* waren. Er zijn allerlei *"oningerulde gaten"* in het verhaal van het overlijden, die hij onder andere met de telefoongesprekken probeert op te vullen. De respondent gebruikt ook een *"knipselboekje"*, waarin hij gedachtes en emoties rondom het overlijden opschrijft en ordent. Naar eigen zeggen helpt hem dit om de *"oningerulde gaten"* in te vullen en het verhaal rond te maken. Wanneer expliciet wordt gevraagd naar het effect van de oningerulde gaten op het rouwproces, zegt hij: *"het proces duurt allemaal wat langer."*

Uit de interviews komt ook naar voren dat niet alleen het 'weten' van belang is voor het rouwproces. Ook tijdens de uitvaart *"iets kunnen doen"* of *"iets kunnen regelen"*, draagt bij aan het tastbaar maken van de dood. Respondenten geven aan dat ze uiting kunnen geven aan het overlijden en wat de overledene voor hen heeft betekent door een actieve rol in te nemen tijdens het organiseren van de uitvaart en het ritueel zelf. *"Je bent in shock, je hebt veel pijn, maar je kunt het ook regelen."* Voor een respondent die als een van de weinigen wel bij de uitvaart is geweest, was het dragen van de kist een van de eerste dingen die hij noemt in relatie tot de betekenis van de uitvaart. Hij vindt het prettig iets gedaan te kunnen hebben. Hij zegt over het belang van de uitvaart: *"Je bent dan bij het rouwproces echt fysiek aanwezig, weet je wel."*

Kortom, uit de interviews blijkt dat het fysiek aanwezig zijn bij de uitvaart van belang is voor het rouwproces. Het missen van de uitvaart resulteert in dat er informatie ontbreekt,

waardoor het krijgen van een beeld of het rond maken van het ‘verhaal van het overlijden’ wordt belemmerd. Ook wordt gezegd dat het kunnen regelen of participeren in het uitvaartritueel grip geeft op hoe het afscheid wordt vormgegeven. Dit lijkt er op te duiden dat men door een actieve rol in te nemen grip krijgt op welke betekenis het overlijden of het leven van de overledene krijgt – onder anderen doormiddel van zeggenschap over de keuze voor de symbolen en symboolhandelingen (muziek, bloemen etc.). Ontbreekt deze functie van het ritueel, dan is het een grotere uitdaging om te realiseren dat de ander er daadwerkelijk niet meer is.

4.1.1.2 *Het bezoek aan het mortuarium of het graf*

Voor respondenten die de uitvaart niet bijwonen, zijn er andere mogelijkheden om afscheid te nemen van de overledene: het bezoek aan het graf of het bezoek aan het mortuarium.

Voor respondenten geeft het grafbezoek rust: *“omdat ik weet waar hij ligt.”* Vaak is het graf de eerste plek waar respondenten naar toe willen wanneer ze weer naar buiten kunnen: *“Ik weet zeker dat als ik dadelijk buiten kom, dat ik haar direct ga bezoeken.”* Niet voor iedere respondent is dat vanzelfsprekend. Van twee respondenten ligt hun dierbare begraven in het buitenland en voor één respondent is het onzeker of het graf niet al is ontruimd wanneer hij vrij komt: *“Het is negen jaar geleden. En als na tien jaar het graf moet geruimd worden.. door de jaren detentie heb ik niet de begrafenis bijgewoond, ik [ben] nooit bij het graf geweest, dus het is, ja, een harde noot om te kraken.”* Het is inmiddels negen jaar geleden dat de vader van de respondent overleed en de andere nabestaanden bezoeken het graf zelden. Het is dan ook niet zeker of de familie van de respondent het graf wil blijven betalen. Maar voor de respondent is het de enigste tastbare plek waar hij afscheid kan gaan nemen, waardoor het voor hem een groot gemis zal zijn om na detentie geen afscheid te kunnen nemen.

De data beschrijft de waarde van het graf(-bezoek). Wanneer respondenten op geen andere manier afscheid hebben kunnen nemen, dan draagt het bezoeken van het graf bij aan de realisatie dat de overledene er niet meer is.

Ook kunnen gedetineerden een aanvraag doen voor incidenteel verlof. Op die manier kan er een begeleid bezoek worden gebracht aan het mortuarium of ziekenhuis waar de overledene

ligt opgebaard. Het verschilt wat het afscheid nemen doormiddel van een begeleid bezoek betekent voor het rouwproces van respondenten. Sommigen doet het bezoek weinig in verhouding tot de betekenis die ze aan de uitvaart toeschrijven. De uitvaart is voor hen de enige plek waar wordt gerouwd: *“daar staan is geen afscheid nemen. Afscheid hoort bij ceremonies, dat zijn ceremonies.”* Voor anderen heeft het bezoek wel betekenis voor het rouwproces. Respondenten achten het waardevol dat er nog de mogelijkheid is hun dierbare aan te raken of iets achter te kunnen laten. Meerdere respondenten schrijven een brief die ze voorlezen of in de kist leggen (zie ook paragraaf 4.2). De vrouw wiens dochter is overleden, legt een sjaal, ‘een prachtige rode sjaal’, om de nek van haar dochter. *“Ik dacht: die neem je dan mee naar je kamer, naar je graf.”* Op de vraag wat het meegeven van de rode sjaal voor haar betekent, antwoordt ze: *“dat ze dan ook iets van mij heeft. (...) Dan neemt ze de warmte van mij mee.”*

In de handelingen tijdens het begeleid bezoek komt een fysiek aspect naar voren. Respondenten voelen de behoefte hun dierbare aan te raken, om hen iets mee te geven (bijvoorbeeld hun eigen lichaamswarmte). Dit lijkt op twee dingen te duiden. Allereerst op het belang van het bevestigen van de lichamelijke verbondenheid die respondenten ervaren met hun overleden dierbare. En daarnaast op het belang van het zien of voelen van het feit dat hun dierbare er niet meer is: alleen hun lichaam rest nog. Eén van de respondenten verwoordt het als volgt: *“Dat is niet meer mijn moeder, als iemand die leeft. Het is gewoon een omhulsel. Ik had er helemaal niks meer mee.”*

Ondanks dat het bezoek voor sommige respondenten niet de betekenis had die het bijwonen van de uitvaart zou hebben, lijkt het wel van betekenis te zijn voor het rouwproces. De respondenten die fysiek afscheid hebben genomen van hun overleden dierbare zijn na het bezoek actief bezig met wat het overlijden voor hen betekent. De respondenten die rondom het overlijden in de inrichting zijn gebleven, hebben veel meer moeite betekenis te geven aan de gebeurtenis van het overlijden. In tegenstelling tot de interviews met respondenten die wel afscheid hebben genomen, wordt er door deze respondenten in het interview weinig gesproken over de relatie met de overledene en de betekenis van het overlijden voor henzelf en de toekomst.

4.1.1.3 Het ontastbare tastbaar maken door symboliek

Wanneer een respondent op geen enkele manier afscheid heeft kunnen nemen, lijkt het rouwproces uitgesteld te worden tot na detentie. Pas na detentie krijgt men ruimte om actief te rouwen, om naar het graf te gaan en te voelen wat het betekent dat diegene er niet meer is. Dat betekent niet dat sommige respondenten niet toch de behoefte hebben binnen detentie betekenis te geven aan het overlijden.

Een jonge vrouw die haar zoontje is verloren verlangt sterk naar het bezoeken van de laatste rustplaats van haar zoontje: *“Je verlangt er gewoon zo erg naar (...) ik merk dat ik het echt wel elke dag verlang, elk moment gewoon.”* Omdat ze het graf nu nog niet kan bezoeken, probeert ze via het contact met familie en de recherche zoveel mogelijk informatie te winnen over hoe de uitvaart is geweest en hoe het graf eruit ziet. Alle details lijken voor haar van groot belang: welke kleur heeft de kist? Wat is er voorgelezen tijdens de uitvaart? Hoe ziet de omgeving rondom het graf eruit? De recherche vertelt haar dat er een gedicht over vlinders in de kist is gelegd. Ze is daarom vlinders gaan verzamelen: *“Ik heb m’n cel vol hangen met allemaal vlinders (...), dat vind ik gewoon iets gedenkwaardigs aan J. Iets wat ik aan elkaar verbind.”* Ze is er sinds kort ook achter dat de kleur van de kist lichtblauw is. Tijdens het interview deelt ze ideeën over wat ze met die kleur wilt gaan doen.

Waarschijnlijk is het sterke verlangen naar het graf de reden dat de recherche aanbiedt om het graf virtueel te bezoeken doormiddel van een *Virtual Reality*-bril:

Toen ze het aan me vroegen, of ik het wou zien, toen ja, het eerste wat je gewoon voelt is blijdschap. Echt waar, ik was zo blij (...). En het moment dat ik het op deed, ja gewoon echt verbaasd gewoon, ja, ik vond alles gewoon mooi. En ik zat overal te kijken ook echt zelfs gewoon naar bomen toe en echt van zo dan, en ook naast me ook gewoon hoe het eruit zag überhaupt en ja, het doet echt iets met je gewoon.

Ze vertelt dat het zien van het graf haar een zekere berusting bracht. De dag erna was ze des te meer verdrietig, maar het virtuele bezoek heeft haar wel een stukje op weg geholpen. Dat heeft mede te maken met het gebaar van de recherche. Doordat deze haar verlangen erkende

en het mogelijk maakte om het graf te bezoeken, ontstond er ruimte om naast het justitiële proces toch bezig te kunnen zijn met het rouwen.

Samengevat: de eerste functie van rituelen voor het rouwproces

De eerste functie van rituelen voor het rouwproces is dat het de dood tastbaar maakt. Omdat het voor respondenten vaak niet mogelijk is naar de uitvaart te gaan, is het van belang om op andere manieren het overlijden tot realiteit te maken. Gebleken is dat respondenten dan pas starten met het betekenisproces. Symboliek en rituele handelingen ondersteunen dit proces, bijvoorbeeld het zien van de kist, het aanraken van de overledene of het verzamelen van objecten die symbool staan voor de overledene. Justitie (-personeel) en de sociale omgeving van gedetineerden spelen vaak ongemerkt een cruciale rol in het faciliteren van het tastbaar maken van het overlijden. In de eerste plaats door wel of niet incidenteel verlof te verstrekken om naar de uitvaart, dan wel het mortuarium te kunnen gaan. Maar ook doordat een echtgenote belt over hoe de uitvaart is verlopen, of doordat de recherche besluit iemand virtueel het graf te laten bezoeken. Of juist doordat de familie het graf wilt laten ontruimen en daarmee iemand (waarschijnlijk onbedoeld) de kans ontnemt een fysieke plek te kunnen bezoeken om de gebeurtenis tastbaar te maken.

4.1.2 Het samen afscheid kunnen nemen

Het afscheid nemen van de overledene is iets wat je samen doet, niet alleen. Deze overtuiging komt in de data vaker naar voren. Voornamelijk de uitvaart heeft een duidelijke sociale component voor de respondenten. Het wordt gezien als hét moment dat je samen 'hoort' te zijn. De stelligheid waarmee daarover wordt gesproken in de interviews duidt op een gedeelde overtuiging over de betekenis van het rituele moment van de uitvaart. Een respondent zegt:

Dat doe je niet in je uppie, zo'n uitvaart. Dat is toch heel symbolisch allemaal en dan neem je met elkaar afscheid. En niet ieder afzonderlijk. Dat is nou juist het kenmerk van een uitvaart. Dat je bij elkaar bent en dat je dus collectief afscheid neemt. Anders had iedereen wel thuis kunnen blijven en dan doe je dat apart.

De keerzijde van “*dat wat hoort*”, is dat als deelname niet mogelijk is, “*er dan iets niet klopt.*” De ervaring op het moment van de uitvaart alleen op de cel te zitten, in contrast met het collectief afscheid nemen, is pijnlijk en eenzaam: “*Het zal altijd een zwart vlekje op mijn ziel achterlaten.*” Deelname aan de uitvaart raakt aan de behoefte er bij te willen horen, er bij te willen zijn. Juist nu die vanzelfsprekendheid door detentie wordt bevestigd.

Wat er concreet wordt gemist door niet samen te rouwen, is onder andere het verhalen uitwisselen over het leven van de overledene. Het tijdens of rondom de uitvaart herinneringen op halen of het schrijven en voordragen van de grafrede, ondersteunt het betekenisproces. Deze betekenis proberen respondenten door andere rituele vormen te waarborgen. Als wordt gevraagd naar hoe respondenten de dag van de uitvaart beleven, komt naar voren hoe er wordt gezocht naar manieren om de uitvaartrituelen na te bootsen. Een respondent beschrijft bijvoorbeeld hoe hij tijdens de uitvaart van zijn moeder op zijn cel een voorstelling heeft gemaakt van hoe de uitvaart zou lopen. Hij stelde zichzelf voor in de rol van de spreker:

Toen had ik mezelf ingebeeld dat ik degene was die het verhaaltje zou vertellen, dat wat je bij de uitvaart doet. Dus euh ja, toen euh, toen dacht ik dat ik nog maar een paar minuten bezig was, maar toen was ik al een uur bezig. Dus toen had ik al het hele levensverhaal van wat ik er vanaf wist, dat was best wel veel, dat had ik gewoon de revue laten passeren.

Dit moment bood hem naar eigen zeggen de mogelijkheid zijn moeder, maar ook zijn familie eer aan te doen, door het verhaal van zijn moeder op te halen. Deze rituele handeling is een voorbeeld van hoe respondenten in detentie het leven van de overledene trachten te herinneren: alleen op cel of tijdens het incidenteel verlof. Dit is een proces dat anders samen met andere nabestaanden wordt gedaan en waar nu alleen vorm aan wordt gegeven.

Een aspect van het collectief afscheid nemen dat moeilijk kan worden nagebootst, is een arm om de schouder. Respondenten missen het om steun te ontvangen, maar ook om anderen te kunnen ondersteunen bij het verdriet. “*En dat geldt niet alleen voor mij, maar dat*

geldt natuurlijk ook voor mijn vrouw en kinderen, nou ja die zitten dan met z'n drieën daar."

Het delen van rouw met mensen uit de eigen sociale omgeving wordt als wezenlijk anders gezien dan het delen van het verdriet met mensen binnen detentie. Een respondent zegt hierover: *"De hulp die vanuit binnen geboden wordt is niet de hulp waarop je zit te wachten, dat is professioneel en dat is ingehuurd en dat is acteurs, bij wijze van spreken, gevoelsmatig. Terwijl je wilt het juist delen met de mensen die weten waar je over praat."* Hoewel psychische of geestelijke hulp binnen detentie de steun van naasten niet kan vervangen, zoeken andere respondenten graag steun bij geestelijk verzorgers en staan ze hier positief tegenover. Na moeilijke momenten in het rouwproces – het horen van het slechte nieuws, of het afscheid nemen in het mortuarium – zoeken respondenten geregeld het luisterend oor op van geestelijk verzorgers. Het vertellen van enerzijds wat de overledene heeft betekend, en anderzijds wat het met hen doet om niet bij de gebruikelijke rouwmomenten te zijn, geeft hen toch een manier om ruimte te maken voor het rouwproces.

Omdat er door de situatie niet samen afscheid genomen kan worden, ervaren respondenten het rouwproces als een solitair en eenzaam proces. Er zijn momenten, tijdens bezoeken of aan de telefoon, of in gesprekken met professionals, dat ze zich gesteund voelen bij hun verlies. Maar hoe er moet worden vormgegeven aan het rouwen en hoe je verder komt, is een zoektocht die respondenten zelf moeten volgen. Een aantal respondenten zijn zich er van bewust dat het proces anders verloopt dan bij hun dierbaren. *"Als ik buiten kom, begint het voor mij pas, terwijl mijn vriend al vaak bij het graf is geweest en al verder is."* Dat respondenten niet samen met andere nabestaanden afscheid nemen en niet samen rouwen, versterkt gevoelens van eenzaamheid en afstand.

Samengevat: de tweede functie van rituelen voor het rouwproces

De tweede functie van rouwrituelen voor het rouwproces is het collectief afscheid nemen. Tijdens een collectief afscheid wordt gezamenlijk de overledene herinnerd en ervaart men steun van elkaar. Hierdoor wordt bijgedragen aan de verbintenis met de omgeving nu deze door detentie niet langer vanzelfsprekend is. Gedetineerden missen deze functie en worden op de momenten rondom het overlijden niet gedragen door de eigen gemeenschap. Het delen

van herinneringen kan op andere momenten en door andere rituele vormen gedeeltelijk worden gewaarborgd, bijvoorbeeld tijdens het incidenteel verlof. Het ervaren en bieden van steun op de aangrijpende, emotionele momenten wordt gemist en kan ondanks de steun van geestelijk begeleiders niet worden vervangen.

4.1.3 Het omgaan met schuldgevoelens

Uit de interviews komt naar voren dat rituelen ook ruimte bieden in het omgaan met gevoelens van schaamte, schuld of spijt. Tijdens rituelen kan men de laatste eer betonen en worden er gesproken of geschreven woorden van spijt uitgewisseld. Hierdoor ontstaat er voor respondenten ook een opening om de banden met familie of vrienden te versterken of herstellen. In een van de interviews komt duidelijk naar voren hoe afwezigheid bij de uitvaart resulteert in schuldgevoelens richting de overledene, maar evengoed hoe andere rituele handelingen kunnen ondersteunen in het omgaan met deze gevoelens. Ik begin deze paragraaf dan ook door wat uitgebreider in te gaan op het verhaal van deze respondent om daarna in te gaan op de betekenis voor het rouwproces.

De moeder van een van de respondenten is ruim zeven maanden voor het interview overleden. Hij is niet aanwezig geweest bij de uitvaart en heeft geen afscheid genomen. Een van de laatste zinnen die hij tegen zijn moeder heeft gesproken is: *“en ik kom niet naar je uitvaart!”*. Een belofte waar hij zich, tot zijn eigen spijt, aan heeft moeten houden. Wat opvalt aan het verhaal is dat de respondent de afgelopen maanden op regelmatige basis handelingen uitvoert die in het teken staan van zijn moeder. Zo steekt hij iedere week in de kerk en bij de humanistisch geestelijk verzorger een kaarsje aan voor zijn overleden moeder: *“(…) een kaarsje ter nagedachtenis aan haar.”* Hij is hier mee begonnen in de week van de uitvaart en blijft het ritueel sindsdien wekelijks herhalen.

Daarnaast vertelt hij over het verzamelen van flessendoppen voor Stichting Kika. Het duurt even voordat duidelijk wordt dat dit geen dagelijkse handeling is voor een goed doel, maar gelieerd is aan het overlijden van zijn moeder. Zijn moeder verzamelde doppen voor Stichting Kika, een activiteit waar hij geregeld commentaar op leverde: *“Als ik dat zag, dan*

dacht ik, waarom doe je dat nou! Hou nou op met dat domme gedoe. Wie gaat nou doppen sparen?” Toen zijn moeder overleed, besloot hij deze taak van haar over te nemen: *“En nou is ze weg.. en nu doe ik het voor haar.”* Wanneer heb wordt gevraagd hoe hij hierbij kwam, zegt hij: *“Dat gevoel kreeg ik gewoon. Van ik ging altijd zeuren, toch? Van waarom spaar je die doppen? En op een gegeven moment kreeg (...) ik het gevoel van als ik het goed wil maken met mijn moeder, dan ga ik ook een tijdje doppen sparen.”* De respondent vertelt dat zijn cel vol ligt met doppen. Hij gelooft dat hij na een tijdje vanzelf zal weten dat het genoeg is: *“Misschien na zeven jaar sparen voel ik echt van ja... net als een tegenprestatie. Voor het misselijke gedrag wat je vertoonde.”*

Het verzamelen van doppen is een manier om enigszins in het reine te komen met het schuldgevoel wat de respondent tegenover zijn moeder heeft. Hij is op veel manieren bezig met het bewijzen van de laatste eer aan zijn moeder. Hij ziet de uitvaart officieel als de enige plek om dit te doen, maar daar kon hij niet bij zijn. Door doppen te verzamelen, door een tatoeage van zijn moeder te zetten, maar bovenal door te proberen zijn leven te beteren probeert hij zijn moeder toch eer aan te doen.

Het verhaal verbeeldt de derde betekenis van rouwrituelen voor de respondenten: het omgaan met schuldgevoelens. De dood van zijn moeder confronteert hem met gebeurtenissen in het verleden die niet langer rechtgezet kunnen worden. Het heeft hem veel pijn en verdriet gedaan dat hij het niet goed heeft kunnen maken met zijn moeder en geen afscheid van haar heeft kunnen nemen. Om met de verschillende emoties van schuld, spijt en verdriet om te gaan zoekt hij naar manieren om in het reine te komen met deze emoties. Hij zet symboliek in die hem doet denken aan zijn moeder (doppen) en herhaalt de handeling (het sparen van doppen) om op die manier boete te doen voor het verleden.

Door het verlies van een dierbare worden respondenten geconfronteerd met het feit dat ze in detentie zitten. Daardoor is het lastig om betrokken te zijn tijdens het ziekbed van de overledene en het organiseren van praktische zaken zoals de uitvaart. Zoals ook in de vorige paragraaf duidelijk werd, voelen respondenten zich tekort schieten in het ondersteunen van hun naasten: *“je hoort daar toch te zijn.”* Sommigen hebben er spijt van dat er bepaalde dingen

tussen hen en de overledene niet zijn uitgesproken “*had ik maar dit, of had ik maar dat gezegd.*”

In de interviews komen wel andere rituele momenten naar voren waardoor uiting wordt gegeven aan gevoelens van schuld of spijt. Bijvoorbeeld door zelf symbolen of rituele handelingen in te zetten om boete te doen, zoals in het geval van het hierboven vertelde verhaal. Het begeleid bezoek aan het mortuarium en het ziekenhuis biedt de mogelijkheid om spijtbetuigingen te doen aan de stervende of overledene. Dit gebeurt in het gesprek met hun dierbare op het sterfbed, of na het overlijden via een brief.

Samengevat: de derde betekenis van rituelen voor het rouwproces

Wanneer een dierbare overlijdt, worden gedetineerden met dit verlies ook geconfronteerd met het feit dat ze er tijdens en na het overlijden niet zijn voor de overledene en andere nabestaanden. Dit komt tot uiting in het wel of niet deelnemen aan de uitvaart, en daarmee het wel of niet kunnen bewijzen van de laatste eer. Door middel van alternatieve rituelen wordt toch naar manieren gezocht om met de schuldgevoelens om te gaan.

4.1.4 Het continueren van de (symbolische) band met de overledene

De vierde betekenis die uit de interviews naar voren komt, is dat rituelen de mogelijkheid bieden tot het continueren van de (symbolische) band met de overledene. Deze functie, als zodanig ook benoemd in de literatuur, is ook terug te vinden in de resultaten. Meerdere respondenten staan actief in dialoog met hun overleden dierbaren. Afhankelijk van iemands levensbeschouwing wordt de dialoog gevoerd met de innerlijke representatie van de overledene, of de overledene in een andere gedaante (in het hiernamaals of als ‘stem’). Het contact met de overledene wordt onderhouden door verschillende rituele handelingen en symboliek binnen detentie. Ondanks detentie blijken respondenten mogelijkheden te zien om rituele handelingen vorm te geven en objecten met symbolische functie te gebruiken in hun rouwproces. Een handeling die in bijna alle interviews naar voren komt, is het aansteken van een kaarsje tijdens de kerkdienst of de wekelijkse humanistische bezinningsbijeenkomst. Op die momenten wordt stilgestaan bij de overledene. Deze handeling heeft voor sommigen een

religieuze connotatie: er wordt gebeden tot God om bijvoorbeeld goed te zorgen voor de overledene. Voor anderen is het een manier om stil te staan bij wat de overledene voor hen heeft betekent. Ook wordt de overledene herdacht doormiddel van foto's in de cel, een enkele keer door het laten zetten van een tatoeage (tijdens of na detentie), en door het afspelen of zingen van muziek die wordt geassocieerd met de overledene.

Een man die drie jaar geleden zijn moeder is verloren, zingt regelmatig een nummer van Julio Iglesias voor haar. Het lied heeft als boodschap: 'als er iemand overlijdt, wordt er een ander geboren'. Hij vertelt dat hij het graag zingt voor zijn moeder, "om mijn moeder nog plezier te geven, misschien luistert ze ook naar mij wie weet, want wij hadden een sterke band hé." De respondent wilt zijn moeder niet loslaten en heeft nog geregeld gesprekken met haar. Hij vertelt dat het onderhouden van de band met zijn moeder hem helpt om haar dood beter te accepteren. Daarnaast heeft hij het gevoel dat zij hem aanspoort om zijn leven te veranderen:

Zij zegt me: [fluisert] 'hou op nu met die dingen'. Het achtervolgt me weet je, die woorden soms... [I: 'Wat doen die woorden met jou?'] Geeft me kracht om mijn leven te veranderen.. ik heb gestopt met roken, ik heb gestopt met drinken, ik heb gestopt met drugs... en, ik probeer contact, ik zoek contacten, die positief bezig zijn weet je.

Dat het contact met de overledene aanleiding is voor het (willen) veranderen van iemands eigen identiteit of leven, komt vaker voor in de interviews. Het overlijden confronteert de gedetineerde met het feit dat hij of zij in detentie zit, vaak door eigen toedoen. De consequentie van iemands gedrag of handelen wordt benadrukt wanneer iemand niet in staat is om het afscheid of het rouwproces op eigen wijze vorm te geven. Deze confrontatie lijkt een aanleiding te zijn om te reflecteren op vragen als: 'wie ben ik?' en 'hoe wil ik mijn leven leiden?'. Sommige respondenten zoeken deze confrontatie bewust op, door bezig te zijn met de overledene via rituele handelingen, schrijven, tekenen, of in gesprek met familie, de psycholoog of geestelijk verzorger.

De respondent die zijn moeder verloor en doppen begon te verzamelen vertelt bijvoorbeeld over hoe hij de maanden na het overlijden bezig was te onderzoeken wat de

relatie met zijn moeder betekende voor wie hij was en hoe hij in het vervolg met dierbaren wil omgaan. De dood van haar zoontje was voor een andere respondent aanleiding om beter te begrijpen wat de gebeurtenis vertelt over hoe ze omgaat met haar problemen. Ze werd geconfronteerd met de vraag: 'hoe zorg ik voor mezelf, nu ik er achter kom dat ik altijd alleen maar voor anderen heb gezorgd?'. Een vraag waar ze ook in het interview op reflecteert met betrekking tot de toekomst na detentie. In beide gevallen is het blijvende contact met of het verlangen naar de overledene de aanleiding om met deze existentiële vragen bezig te gaan.

Het onderhouden van de band met de overledene geldt niet voor alle respondenten. Het is niet altijd makkelijk om binnen detentie herinnerd te worden aan de overledene. Dan wordt er bewust voor gekozen om op dagelijkse basis zo min mogelijk bezig te zijn met de overledene: foto's worden bijvoorbeeld niet opgehangen in de cel. Voor al deze respondenten geldt overigens dat wel wordt stilgestaan bij significante data zoals de geboorte-, trouw- of sterfdag door een kaarsje aan te steken of diegene in gedachten te memoreren.

Samengevat: de vierde betekenis van rituelen voor het rouwproces

Tot slot wordt duidelijk dat gedetineerden ook binnen detentie in staat zijn betekenis te geven aan het overlijden, door de inzet van symbolen en symboolhandelingen. Op die manier transformeert de overledene naar een andere entiteit of innerlijke representatie en wordt de (symbolische) band met de overledene voortgezet. Deze praktijken duiden op de behoefte van gedetineerden om binnen de context van detentie betekenis te geven aan het overlijden. Daarnaast is de band met de overledene aanleiding tot reflectie op diens eigen identiteit en levenswijze. Een reflectieproces dat overigens niet voor iedereen mogelijk is.

4.2 De invloed van de justitiële context op de legitimiteit van de rouwervaring van gedetineerden

In het eerste deel van de resultatensectie is naar voren gekomen dat het merendeel van de respondenten door hun hechtenis niet toegestaan zijn om deel te nemen aan het publieke rouwritueel van de uitvaart. In de meeste gevallen wordt de noodzaak tot afscheid nemen wel

erkend door justitie door men de kans te geven eerstegraads familieleden te bezoeken aan het sterfbed of na overlijden in het mortuarium. De meeste respondenten hebben begrip voor de besluiten die justitie maakt in het wel of niet toestemming geven voor een incidenteel verzoek.

Nochtans werd tijdens de analyse duidelijk dat het wel of niet toestemming geven om deel te nemen aan publieke rouwrituelen of een begeleid bezoek niet altijd gelijk staat aan het legitimeren of erkennen van iemands *rouwervaring*. In het tweede deel van de resultatensectie wordt aandacht besteed aan twee thema's waarin dit naar voren komt. De eerste paragraaf gaat in op drie respondenten die verdacht worden van betrokkenheid bij de dood van hun dierbare. Beschreven wordt hoe deze doodsomstandigheden invloed hebben op de rol van ritualiteit in het rouwproces. De tweede paragraaf besteedt aandacht aan de invloed van justitiële procedures en procedurele taal op het rouwproces.

4.2.1 De invloed van de doodsomstandigheden op het rouwproces

In enkele interviews bleek dat de dood van de overledene is gelieerd aan de reden waarom iemand in detentie zit. Er zijn drie respondenten geïnterviewd die zijn verdacht of berecht voor betrokkenheid bij het overlijden van hun dierbare. Wat in alle drie de interviews naar voren komt, is dat er sprake is van een complexe situatie waarbij de rouwervaring wordt beïnvloed door de justitiële situatie en/of gevoelens van spijt, schuld of schaamte. De respondenten ervaren verdriet om het overlijden van hun dierbare, maar worden tegelijkertijd geconfronteerd met hun aandeel in het overlijden, of met het verdacht worden van betrokkenheid: “ (...) dan kan ik voor mezelf niet in een rouwmodus gaan, omdat ik verdachte ben in die zaak, dus je gaat in de verdediging en in de gevechtsmodus.”

Wanneer iemand verdacht wordt van betrokkenheid bij het overlijden van een naaste, kan men in de regel niet deelnemen aan de uitvaart. Immers bestaat er de mogelijkheid dat de rouwende ook de oorzaak van het overlijden is. Ook is het, voordat iemand wordt berecht, moeilijk in te schatten wat de situatie precies is en wat de intenties zijn (geweest) van de verdachte. Gedacht vanuit het gerechtelijk systeem is het begrijpelijk dat iemand niet bij de uitvaart kan zijn en niet publiekelijk mag rouwen. Tegelijkertijd is de consequentie dat er geen

sociale structuren worden geboden om te kunnen rouwen in deze omstandigheden. Wanneer sociale structuren het niet toelaten dat men in afwijkende doodsomstandigheden publiekelijk rouwt, hoe rouw je dan wel?

De vraag naar 'hoe te rouwen' was leidend in de verhalen van de drie respondenten. Wat naar voren komt is dat het moeilijk is om stil te staan bij de betekenis van het overlijden omdat de aandacht vooral uitgaat naar justitiële processen. Of zoals een respondent het verwoordt: je zit in een "andere modus" dan de "rouwmodus". Over het overlijden wordt tijdens verhoren of in de media structureel gesproken in termen van mogelijke misdaad. Het verlies krijgt daardoor 'een andere kleur' waardoor men op momenten heen en weer wordt geslingerd tussen verschillende emoties en modi. Dit komt onder anderen naar voren in het volgende citaat van een jonge vrouw die haar zoontje is verloren en verdacht wordt van betrokkenheid bij zijn overlijden:

Ik merk ook gewoon heel erg dat ik met m'n emoties vast zit... de eerste drie, vier maanden denk ik, dat ik echt heel erg in een roes heb gezeten. Van dat ik onzeker over mezelf was geworden, omdat je van alle kanten wordt aangevallen. Ook door familie en alles. De recherche is ook niet altijd aardig... daardoor was het schuldgevoel overweldigend gewoon, dat ik bijna niks anders heb gevoeld dan schuldgevoel als ik aan J. dacht. En ja, ik merk de laatste paar maanden dat ik heel erg op het punt zit van als ik aan J. denk, dan voel ik gewoon echt pure liefde gewoon. Het is echt een nieuw gevoel gewoon, ja. En tuurlijk heel veel verdriet, en verlangen... Maar ja, ik voel niet dat ik daar verder in kom of wat dan ook.

De jonge vrouw krijgt door de omstandigheden te maken met een veelheid aan emoties: onzekerheid, schuld, liefde, verdriet en verlangen. De onzekerheid en het schuldgevoel richting onder anderen haar overleden zoontje, haar familie en de recherche wordt de eerste maanden aangewakkerd door het arrest, de mediaberichten over haar zaak en de gesprekken met de recherche. Later, tijdens haar detentie, komt er meer ruimte voor emoties die te maken hebben met het verlies: de liefde voor haar zoontje, het verdriet en het verlangen het graf te bezoeken. Door de omstandigheden heeft ze niet het gevoel daarin verder te komen.

Mede omdat ze niet de kans heeft een plek of een (rituele) vorm te vinden voor haar verdriet, of een manier om de complexiteit en veelheid aan emoties betekenis te geven.

In de situatie van deze respondenten raakt de existentiële dimensie van de gebeurtenis ondergesneeuwd, mede omdat men niet deelneemt aan publieke rouwrituelen. Rouwrituelen of symboliek die op andere manieren het rouwproces kunnen ondersteunen sluiten niet vanzelfsprekend aan bij de belevingswereld van de rouwenden. Wat het overlijden betekent, krijgt immers een andere betekenis wanneer iemand zelf van betrokkenheid bij het overlijden wordt verdacht. Dit betekent dat rouwenden hier zelf een weg in moeten proberen te vinden en, zo blijkt uit de interviews, dat is geen gemakkelijke taak. Het verlies wordt immers continu geassocieerd met de gebeurtenissen rondom het overlijden, mogelijke schuld- of schaamtegevoelens en het oordeel van anderen, de media en de maatschappij. De drie respondenten achten het allen waarschijnlijk dat ze pas na detentie kunnen starten met het rouwproces: *“Misschien dat mijn rouwproces nog komt, als ik echt definitief me weer kan herenigen met m’n kinderen... dat je weer foto’s gaat kijken van hun moeder of van hoe we vroeger hebben geleefd met mama...”*

Desalniettemin is men niet actief bezig met het rouwproces. Iedere dag wordt er aan de overledene gedacht, het komt terug in dromen (en nachtmerries) en het belemmert op momenten het dagelijks functioneren. Vandaar dat twee respondenten er bewust voor kiezen om niet actief met het overlijden bezig te zijn om de confrontatie zo veel mogelijk te proberen te vermijden. Een respondent vertelt dat ze een kaarsje aansteken of een foto in haar cel ophangen al te confronterend vindt omdat ze continu wordt overvallen door emoties van verdriet, schaamte en schuld.

Legitieme rouw en de betekenis voor het rouwproces

Kortom, wanneer gedetineerden verdacht worden van betrokkenheid bij het overlijden van een dierbare, zijn ze niet toegestaan om deel te nemen aan publieke rouwrituelen. Maar de omgeving van detentie, de nadruk op de justitiële processen en gevoelens van schuld en schaamte zorgen er ook voor dat het een (te) grote uitdaging is via andere rituele vormen of

handelingen betekenis te geven aan de gebeurtenis. Mede hierdoor stagneert het rouwproces.

4.2.2 De invloed van procedures en procedurele taal op het rouwproces

Uit de data blijkt dat het miskennen van het verlies van gedetineerden duidelijke consequenties heeft voor de deelname aan rouwrituelen, en daarmee voor het rouwproces. Dit komt voornamelijk naar voren in hoe er wordt gecommuniceerd over het wel of niet kunnen deelnemen aan publieke rouwrituelen (doormiddel van procedurele taal of existentiële taal) en tijdens de procedure van het afscheid nemen doormiddel van een incidenteel verlof.

4.2.2.1 Het effect van bejegening en procedurele taal op de rouwervaring

Aan de respondenten is gevraagd in hoeverre zij zich ondersteund voelden door de (justitiële) omgeving op het moment dat een dierbare overleed. De ervaringen zijn wisselend, wat voornamelijk te maken heeft met de manier waarop de gedetineerde wordt bejegend door personeel en hoe er over het overlijden wordt gecommuniceerd. Dit komt bijvoorbeeld naar voren in hoe personeel aan gedetineerden vertelt dat een dierbare is overleden. In het beste geval wordt het gesprek gevoerd met aandacht voor het welzijn van de gedetineerde: de Penitentiaire Inrichtingswerker (PIW-er) neemt de tijd om het nieuws te brengen, in een apart kamertje of op de cel van de persoon. Men wordt gevraagd naar eventuele behoeften: het telefoneren met familie of vrienden, uitleg over de aanvraag voor incidenteel verlof of het spreken van een geestelijk begeleider. Respondenten ervaren deze manier van bejegenen als prettig en 'humaan'. Op die manier wordt men erkend in het verlies en niet behandeld als 'slechts een gedetineerde'. Nochtans vertellen respondenten dat er niet altijd rekening wordt gehouden met wat het effect kan zijn van het nieuws. Wanneer er wordt gebeld met slecht nieuws na het sluiten van de deuren, wordt er nog wel eens voor gekozen om het nieuws via het luikje van de deur mede te delen: *"Dan zeiden ze gewoon van ja, je moet wachten tot morgen en [het luikje] wordt gewoon snoeihard dichtgegooid. Dus ik zat op m'n cel op het moment dat ik te horen kreeg dat mijn vader misschien op elk moment dood kon gaan."* Als

wordt gevraagd naar het effect van deze bejegening, wordt genoemd dat het een gevoel van onmacht geeft: *“Ik voelde me boos, frustratie.. machteloosheid...”*

Een andere gelegenheid waarbij de bejegening een effect heeft op het zich wel of niet erkend voelen in het verlies, is de aanvraag van het incidenteel verlof. In het verhaal van één respondent komt dit expliciet naar voren. In zijn geval heeft de directie van de inrichting het verzoek op verlof afgewezen, maar zo blijkt later, zonder daar gemachtigd voor te zijn. De man had een verzoek ingediend voor het bijwonen van de uitvaart van zijn vader in het buitenland. Voor een dergelijk verzoek ligt het mandaat echter niet bij de directie van de inrichting, maar bij het Ministerie van Justitie en Veiligheid. Nadat hij zijn beklag heeft gedaan, is erkend dat de directie niet bevoegd was dit besluit te nemen. Er is een schadevergoeding toegekend van vijftien euro. Voor de respondent was het van groot belang dat het tijdens het interview duidelijk zou worden wat er precies was voorgevallen. Meerdere malen bood hij aan zijn *“dossier”* met documenten rondom het ingewilligde verzoek en het beklag te laten lezen. De documenten staan symbool voor ‘het onrecht’ wat hem is aangedaan. Via de documenten herleefde hij de onmacht die hij ervoer toen zijn vader negen jaar geleden overleed en hij niet naar diens uitvaart kon gaan. Hij zegt: *“Dat moment komt nu terug boven en ja, ik heb d’r verder geen controle over. Dat onrecht blijft spelen, dat is zo’n groot onrecht, dat wekt echt wraakgevoelens op naar de directeur die dat heeft afgewezen.”* De ervaring onrecht aangedaan te zijn en de bijkomende gevoelens van boosheid en wraak voeren de boventoon in het spreken over het verlies en de rouw om zijn vader. Hij zegt later in het interview: *“Je blijft zitten met die brok, je kunt dat niet verwerken (...) je kunt niet starten met rouw verwerken.”* En later: *“Sommige mensen hebben daar zoveel last van en die blijven tot aan de kist met die rouw zitten he, met dat verdriet of zo”.* Waarbij *“sommige mensen”* lijkt te slaan op zijn eigen ervaring en de vrees te blijven zitten met de rouw *“tot aan de kist”*. Wat in deze ervaring naar voren komt, is dat het niet zo zeer het besluit tot afwijzing zelf is dat impact heeft op de rouwervaring van de respondent. Het gaat meer om de wijze waarop in de behandeling van het verzoek en de afhandeling van de klacht de verlieservaring van de respondent structureel wordt miskend. De taal in de documenten is van juridische aard en neemt daarmee afstand van de existentiële ervaring die rouw is. Onder andere door deze miskening is de aandacht van de respondent uitgegaan naar deze ervaring in plaats van wat

het verlies voor hem betekent. In het interviews spreekt de respondent nauwelijks over zijn rouwervaring, maar eerder over de behandeling zijn verlieservaring.

4.2.2.2 Procedurele functie vs. rituele functie

Een derde gelegenheid waar de justitiële procedure of de bejegening van justitiepersoneel invloed heeft op het rouwproces is tijdens het incidenteel verlof. Uit de interviews valt op te maken dat het incidenteel verlof een significant ritueel moment in het rouwproces is. Men bereidt zich zorgvuldig voor op het bezoek door bijvoorbeeld een brief te schrijven, na te denken over de kledingkeuze en wat men wil geven of zeggen. Daarnaast hebben respondenten een specifiek doel met het bezoek - dat een ritueel doel kan worden genoemd: door middel van nauwkeurig uitgekozen woorden, symbolen of handelingen streeft men naar een waardig en eervol afscheid. In de eerste paragrafen van de resultatensectie werd duidelijk dat het afscheid kunnen nemen van dierbaren doormiddel van incidenteel verlof betekenis heeft voor het rouwproces. Het helpt rouwenden om het overlijden tastbaar te maken en om met schuldgevoelens om te gaan door het ten uitvoer brengen van rituele handelingen (zoals het voorlezen van een brief). Desalniettemin blijkt uit de interviews dat de betekenissen niet altijd worden gewaarborgd, omdat de rituele functie in het gedrang komt door de procedurele uitoefening van het bezoek.

Dit komt allereerst naar voren in de gedetailleerde beschrijving die respondenten geven van de ruimte waarin het bezoek plaatsvindt. De ruimte is vaak klein, waardoor de beveiligers dichtbij de respondent en zijn of haar dierbare staan. *“Euh, ja, [de kamer is] een beetje zoals dit en m'n moeder zat ongeveer daar.. de kamer was iets langer en net zo breed ongeveer [ongeveer drie bij vier meter] en de kamer stond helemaal vol. Ze stonden naast mij, voor mij, twee hier en de rest stond achter mij. Zes man.”* Door de prominente aanwezigheid van de beveiligers genereren respondenten zich tegenover hen in het uiten van emoties, intimiteit of persoonlijke woorden:

Nou ja, het is gewoon veel te belastend. En je kunt ook niet zeggen wat je wilt. Want er zitten gewoon een paar man op je vingers te kijken. Je bent helemaal niet privé met iemand, weet je. Je kan niet zeggen wat je voelt, (...) het kan wel, maar je hebt een

blokkade. (...) Je gaat daar niet met tranen in je ogen iets lopen zeggen terwijl die stoere jongens erbij zitten. Slaat misschien nergens op maar dat is wel zo, dat is je eerste reactie.

Daarnaast vormt de situatie een belemmering voor het uitvoeren van rituele handelingen. Iemand vertelt dat hij tijdens het voorlezen van een brief aan zijn vader werd afgeleid door de aanwezigheid van de beveiligers. Hij durft niet te vragen om een moment alleen, omdat hij daarmee het gevoel heeft zichzelf verdacht te maken. Deze gedachten maken dat hij het moeilijk vindt zijn aandacht te richten op het afscheid. Hij zegt: *“En dan ja, dan vind ik het wel heel vervelend om onder toezicht oog en oren mijn persoonlijke brief aan mijn vader [voor te lezen]. Ik geneerde me er bijvoorbeeld niet voor dat ik moest huilen, maar zo’n brief vond ik ook wel weer heel privé.”* Daarnaast ervaren respondenten het vaste tijdsbestek van twee uur als druk. Door de aanwezigheid van de beveiligers is men zich extra bewust van de tijd die men kan doorbrengen met de dierbare.

De keuzes die de beveiligers maken in het uitvoeren van de procedure zijn bepalend in het wel of niet afscheid kunnen nemen van de dierbare. Krijgt de respondent (letterlijk) de ruimte om contact te maken met de stervende of overledene, dan ontstaat er ook ruimte voor de rituele functie van het bezoek. Wordt de gedetineerde continu herinnerd aan de aanwezigheid van de beveiligers en de procedurele kaders, dan verdwijnt de rituele functie naar de achtergrond en blijkt het bezoek minder te betekenen voor het rouwproces. In het geval van een van de respondenten is dit contrast duidelijk te merken. Deze man heeft twee keer incidenteel verlof gekregen. De eerste keer om zijn moeder te bezoeken op haar ziekbed, de tweede keer om naar het mortuarium te gaan voor het laatste afscheid. Het eerste bezoek was voor hem een zeer nare ervaring. De gebeurtenissen hebben ruim twintig jaar geleden plaats gevonden maar telkens als hij vertelt over deze ervaring begint hij te huilen: *“(…) en in het ziekenhuis, waar m’n moeder nog leefde, zaten we ook in zo’n kamertje, iets groter dan dit en dan stonden er dus zes man. Twee man bewaking van het ziekenhuis stonden d’r ook nog achter, er stonden zes man bewaking bij en m’n moeder was helemaal overstuur: alleen maar huilen, huilen, huilen [respondent huilt], en dan sta je daar.”* Hij beschrijft het bezoek als een onmenselijke situatie: *“Het onmenselijke was dat je bij je overlijden, dat je moeder, dat je weet*

dat je moeder gaat overlijden en dan staan er zes man achter je met pistolen en noem het allemaal maar op. Hoe komt dat niet over voor je moeder?” De beveiligers lieten de respondent op twee meter afstand van zijn moeder staan, waardoor hij haar niet kon aanraken.

Bij het tweede bezoek kon hij zijn moeder wel aanraken, hoewel ze inmiddels was overleden. Dit is voor hem het mooiste en belangrijkste moment geweest in zijn rouwproces, omdat ze *“niet (...) in één keer uit je leven gerukt wordt”*. Wat er in de brief staat is iets tussen *“mij en mijn moeder”*, maar hij benoemt wel dat hij door middel van de brief dingen heeft kunnen zeggen die nog gezegd moesten worden. Hij lijkt daarbij te refereren aan het uiten van zijn spijt over dat hij in detentie zit.

Uit deze ervaring komt duidelijk naar voren hoe bij de tweede keer de rituele functie van het bezoek wordt gewaarborgd: de respondent is in staat zich het overlijden van zijn moeder te realiseren en krijgt de kans zijn spijt te betuigen. Overigens moet de kanttekening worden geplaatst dat deze respondent twee keer afscheid heeft kunnen nemen omdat hij naar eigen zeggen personeel met de dood heeft bedreigd nadat hij te horen kreeg dat zijn verzoek tot incidenteel verlof was afgewezen. Het is in die zin begrijpelijk dat bij het eerste bezoek het protocol strak werd gehandhaafd. Tegelijkertijd kan zijn buitenproportionele reactie ook te wijten zijn aan zijn onmacht over dat hij geen afscheid zou mogen nemen van zijn moeder.

Legitieme rouw en de betekenis voor het rouwproces

Kortom, wanneer in de communicatie en bejegening rondom het overlijden vanuit Justitie voorbij wordt gegaan aan de rouwervaring, dan wordt het verlies niet erkend. Dit maakt dat gevoelens van onmacht en frustratie worden vergroot en men ervaart ‘onmenselijk’ te worden behandeld. Het effect op het rouwproces is dat de focus verplaatst van het verdriet om het verlies en het betekenis kunnen geven aan het overlijden naar ervaringen van onrecht en gevoelens van woede, schuld of schaamte.

Conclusie & discussie

*“Is the prohibition on grieving the continuation
of the violence itself?”*

(Butler, 2004, p. 43)

In dit afsluitende hoofdstuk wordt eerst antwoord gegeven op de twee deelvragen, zijnde ‘Welke functie hebben rituelen voor het rouwproces van gedetineerden in de Nederlandse detentie?’ en ‘In hoeverre zijn gedetineerden gelegitimeerd om deel te nemen aan rouwrituelen en wat betekent het wel of niet legitimeren van deelname voor het rouwproces?’. De deelvragen worden beantwoord door de resultaten te bespreken en terug te koppelen naar de theorie. Op die wijze worden ook de implicaties voor de theorie van o.a. Romanoff & Terenzio (1998) en Turner (1969) zichtbaar. Hieruit voortkomend wordt een antwoord geformuleerd op de hoofdvraag van dit onderzoek: ‘Welke rol spelen rituelen in het rouwproces van gedetineerden binnen de context van de Nederlandse detentie?’. Vervolgens worden de implicaties voor het wetenschappelijke en maatschappelijk debat benoemd. Er wordt gereflecteerd op de beperkingen van het onderzoek en het hoofdstuk eindigt met aanbevelingen voor vervolgonderzoek en aanbevelingen voor justitieel beleid en geestelijke begeleiding binnen justitie.

5.1 Conclusie

5.1.1 De functie van rouwrituelen voor het rouwproces van gedetineerden

Naar aanleiding van de resultaten en de literatuur als besproken in het theoretisch kader, zijn vier rituele functies te onderscheiden die van belang zijn voor het rouwproces:

1. Misschien wel de meest significante rituele functie voor gedetineerden is dat de dood tastbaar wordt gemaakt. Voor gedetineerden is het niet vanzelfsprekend om zich te realiseren dat de overledene de transitie heeft gemaakt van het leven naar de dood. De cognitie lijkt ontoereikend om de existentiële ervaring van het overlijden te begrijpen, wanneer de belichaamde ervaring ontbreekt. Het gevolg is dat ook het betekenis geven aan de gebeurtenis een bijna onmogelijk proces lijkt. Juist doordat deze functie in eerste instantie ontbreekt bij gedetineerden, wordt duidelijk wat het belang ervan is om de dood simpelweg tastbaar te maken. Anders gezegd: het belang van de belichaamde ervaring van de transitie die hun dierbare heeft gemaakt van het leven naar de dood. In de theorie van Romanoff & Terenzio (1998), Van Gennep (1960/1909) en Turner (1969) komt deze functie minder prominent naar voren en wordt deze uitsluitend genoemd als onderdeel van de overgang van de pre-liminale fase naar de liminale fase. Uit de resultaten blijkt echter dat het van essentieel belang is dat de transitie van het leven naar de dood door gedetineerden wordt ervaren in belichaamde zin.

Kunnen gedetineerden tijdelijk 'de drempel' over naar het leven buiten detentie, om geconfronteerd te worden met de realiteit van het overlijden, dan pas arriveert men in een staat van liminaliteit. Opvallend is dat gedetineerden niet noodzakelijk *letterlijk* de drempel van de inrichting hoeven over te stappen, om de dood toch tastbaar te maken. Uit de data blijkt dat ook door middel van een *symbolische* overgang men beter grip krijgt op de gebeurtenis. Bijvoorbeeld door rituele handelingen, symboliek en in een enkel geval *virtual reality*. Immers voegen deze elementen de zintuigelijke, belichaamde ervaring toe aan het cognitieve weten van het overlijden. Hierdoor komt men dichterbij de realisatie dat de ander er daadwerkelijk niet langer is.

2. De tweede functie van rituelen voor het rouwproces is het collectieve afscheid van het leven met de overledene naar het leven zonder de overledene. In de literatuur wordt onderscheid gemaakt tussen de overgangsrite die het uitvaartritueel bewerkstelligt, en de overgangsrite die rouw zelf is (Thomasson, 2009). De overgangsrite van het uitvaartritueel heeft als functie dat de gemeenschap de verschoven sociale rollen erkent en de rouwenden ondersteunt bij de overgang (Romanoff & Terenzio, 1998). Voor gedetineerden is het zeer waarschijnlijk dat deze rituele functie ontbreekt, omdat het slechts bij uitzondering wordt toegestaan de uitvaart bij te wonen. Hierdoor ontbreekt de sociale steun die het collectieve afscheid biedt rondom het overlijden. Wat betreft de overgangsrite die rouw zelf is, maken gedetineerden vaak wel de transitie naar de liminale fase: men realiseert zich dat de overledene er niet langer is en tracht betekenis te geven aan de gebeurtenis. Niettemin verschilt de beleving van de liminale fase met hoe deze in de theorie wordt beschreven. De liminale fase kenmerkt zich volgens Turner (1969) door een vorm van *communitas*: de gemeenschap draagt de transitie die wordt gemaakt, door de bestaande sociale (machts-) structuur tijdelijk op te schorten. Hierdoor ontstaat er ruimte voor rouwenden om te ontdekken wat het overlijden betekent voor wie ze zijn in relatie tot anderen en om de verbinding met die men met elkaar heeft (opnieuw) te ervaren (Turner, 1969). Uit de resultaten blijkt dat gedetineerden minimaal worden gedragen door de eigen sociale omgeving, simpelweg door het feit dat men op afstand rouwt. Of anders gezegd, doordat men zich in detentie al bevindt in een permanente staat van liminaliteit: tussen de eigen sociale omgeving en de tijdelijke omgeving van detentie in (Moran, 2013). De enige momenten waarop gedetineerden de verschuivende sociale status kunnen ervaren en formuleren, is tijdens bezoeken of aan de telefoon. Dit is niet afdoende om tijdens detentie de overgang te maken richting de post-liminale fase, waarin men de transitie voltooit naar de nieuwe sociale status. Hierdoor krijgt men niet de kans de status van bijvoorbeeld wees of weduwnaar te onderzoeken en ervaart men niet wat het overlijden doet met de sociale verhoudingen (Turner, 1969; Van Gennep, 1960/1909).

Gedetineerden verwachten dat wanneer zij na detentie re-integreren in de eigen sociale omgeving, de omgeving verder is in het rouwproces dan zijzelf. Bekeken vanuit de theorie is dit een reële verwachting. Wanneer men uit detentie komt zijn de sociale verhoudingen inmiddels opnieuw geformuleerd en de gebeurtenis van het overlijden is meer

naar de achtergrond verschoven. Het is dan de vraag in hoeverre de gemeenschap de transitie kan dragen die gedetineerden pas doormaken na detentie. Anders gezegd, het rouwproces wordt uitgesteld tot na detentie en loopt daardoor niet synchroon met de overgangsrite die de gemeenschap doormaakt. Deze discrepantie kan het rouwen tot een solitair proces maken, waarin zelf moet worden gezocht naar manieren om het overlijden betekenis toe te kennen.

3. Ten derde blijkt uit de resultaten dat rituelen gedetineerden de kans geven om beter om te gaan met gevoelens van schuld, schaamte en spijt. Rituelen of rituele handelingen faciliteren de mogelijkheid voor gedetineerden om iets goed te maken in hun afwezigheid voor, tijdens en na het overlijden. Deze functie komt niet als zodanig naar voren in de theorie van Romanoff & Terenzio (1998), Van Gennep (1909/1960) en Turner (1969). Niettemin is in de specifieke context van detentie deze functie van belang, omdat gevoelens van schuld, schaamte en spijt een integraal onderdeel uitmaken van het rouwproces van gedetineerden. In de data kwam naar voren dat wanneer men niet deelneemt aan de uitvaart, handelingen ter 'boetedoening', tijdens het begeleid bezoek of binnen detentie, deze functie vervullen.

4. De vierde en laatste rituele functie die uit de resultaten naar voren komt is het betekenis kunnen geven aan de blijvende band met de overledene. Deze functie lijkt een samenspel te zijn van de rituele functies die door Romanoff & Terenzio (1998) worden beschreven als de 'transformatie van het zelf' en 'het continueren van de (symbolische) band met de overledene'. Uit de resultaten blijkt dat verschillende gedetineerden door het overlijden worden teruggeworpen op de vraag naar de eigen identiteit. Mede door rituelen en rituele handelingen wordt er door hen een transformatie ingezet om het leven anders te leiden. Dit resultaat sluit aan bij de rouwdefinitie van Butler (2004), die benadrukt dat rouw een onontkoombare transformatie van onze identiteit teweeg brengt. Wat in de literatuur niet is benoemd is dat deze transformatie plaats kan vinden in een actieve dialoog met de overleden dierbare: hij of zij kijkt als het ware mee. De (symbolische) band die gedetineerden ervaren met de overledene is in sommige gevallen aanleiding om de eigen identiteit of levenswijze te herzien en herinnert hen aan dit streven.

De inventiviteit in het gebruik van symbolische objecten en handelingen, het zoekende

karakter en de hoge mate van reflectie op wat het overlijden betekent, doet denken aan de liminale fase als omschreven door Turner (1969). Dit duidt erop dat men ook binnen detentie kan starten met het betekenisproces, alleen zonder de overgang te maken naar de post-liminaire fase. Daarmee wordt het risico vergroot dat de permanente *state of liminality* binnen detentie wordt versterkt. Dit blijkt uit het gegeven dat gedetineerden er soms bewust voor kiezen zo min mogelijk bezig te zijn met het rouwproces, door geen foto's op de cel te hangen of kaarsjes aan te steken. De consequentie hiervan is dat het rouwproces bewust wordt uitgesteld tot na detentie. Omdat de gemeenschap inmiddels verder is in het rouwproces, bestaat de kans dat de afstand tussen de gedetineerde en de gemeenschap wordt vergroot, en de re-integratie om meer aandacht vraagt.

Concluderend kan worden gesteld dat er bij rituelen vier rituele functies naar voren komen die van belang zijn voor het rouwproces van gedetineerden: a) zij maken het overlijden tastbaar, b) zij faciliteren een afscheid waardoor de overledene collectief wordt herinnert en er steun wordt ervaren van de sociale omgeving, c) zij kanaliseren de complexiteit aan (schuld-)gevoelens die rouw in detentie teweeg brengt, en d) zij stellen gedetineerden in staat betekenis te geven aan de (blijvende) band met de overledene waardoor reflectie ontstaat op de eigen identiteit en levenswijze.

De resultaten impliceren voor de theorie van Romanoff & Terenzio (1998) dat de functie van de 'transformatie van het zelf' in het verlengde ligt van de functie van 'het continueren van de symbolische band met de overledene'. Ook is gebleken dat rituelen de mogelijkheid bieden de veelheid aan emoties te kanaliseren wanneer men rouwt binnen een complexe of afwijkende context.

5.2.2 De legitimiteit van rouw binnen de justitiële context

Ook is in dit onderzoek bevraagd in hoeverre gedetineerden gelegitimeerd zijn om deel te nemen aan rouwrituelen en hoe dit het rouwproces van gedetineerden beïnvloedt. Uit de resultaten blijkt dat gedetineerden overwegend niet wordt toegestaan om deel te nemen aan publieke rouwrituelen. In sommige gevallen worden gedetineerden ook niet toegestaan uiting te geven aan het verlies door andere vormen van afscheid (zoals begeleid bezoek). Dit is het

geval wanneer de overledene geen eerstegraadsfamilielid is, wanneer het overlijden in het buitenland plaatsvindt of wanneer de rouwende verdacht wordt van betrokkenheid bij het overlijden. Uitsluiting van publieke rituelen betekent overigens niet direct dat gedetineerden ervaren dat hun verlies niet wordt gelegitimeerd. De reden hiervoor is dat men begrip heeft voor dit besluit in het licht van het delict waarvoor men in hechtenis zit.

De ervaring niet gelegitimeerd te zijn om te rouwen komt wel naar voren wanneer de (justitiële) context de rouwervaring en de functie van (publieke) rouwrituelen voor het rouwproces niet erkend. Dit bleek uit de beschrijvingen van de communicatie en bejegening vanuit justitie in het afwijzen van een incidenteel verlov, in het brengen van het slechte nieuws of in het begeleiden van een incidenteel verlov. Wanneer er alleen aandacht is voor de afhandeling van de procedures rondom een overlijden, dan komt de rouwervaring zelf in het gedrang. Wordt het verlies door justitie als zodanig niet erkend, dan worden er ook geen rituele functies vervuld. Met als gevolg dat de woede en het verdriet om het onrecht wat is aangedaan, of de ervaring 'onmenselijk' behandeld te zijn, de boventoon voert in gedachten en gevoelens gerelateerd aan het overlijden. Hierdoor wordt er geen betekenis gegeven aan het overlijden.

Samengevat, als gedetineerden niet gelegitimeerd zijn om te rouwen, dan stagneert het rouwproces. Gedetineerden die wel toestemming krijgen (publiekelijk) te rouwen, of waarvan het verlies in de bejegening van justitie en het justitiepersoneel wordt erkend, zijn vaak in staat toch ook binnen detentie rituelen bij te wonen of rituele handelingen uit te voeren. Hierdoor worden de functies van rituelen als benoemd in de beantwoording van de eerste deelvraag gewaarborgd en krijgen gedetineerden de kans betekenis te geven aan het overlijden. In de discussie wordt ingegaan op wat deze resultaten betekenen voor het wetenschappelijk en maatschappelijk debat.

5.1.3 Concluderend: de rol van ritualiteit in het rouwproces

Uit dit onderzoek is gebleken dat ritualiteit gedetineerden de mogelijkheid biedt om betekenis te geven aan het overlijden, binnen de specifieke context van detentie. Juist binnen de context van detentie bieden (publieke) rouwrituelen ruimte aan de verschillende betekenisprocessen die een significant overlijden vraagt. Detentie zorgt voor een grotere uitdaging om het

overlijden tastbaar te maken, om de veelheid en complexiteit aan emoties te kanaliseren en de verbinding met de eigen gemeenschap en de overledene te ervaren. Rituelen bieden ruimte om ondanks detentie deze betekenisprocessen te faciliteren. Met het toestaan van deelname aan rouwrituelen en met het bieden van ruimte voor de specifieke rouwervaring van gedetineerden wordt men erkend in het verlies en start men met het rouwproces.

Tegelijkertijd kan worden geconcludeerd dat deze toestemming en erkenning niet vanzelfsprekend is binnen de context van detentie. Vaak kunnen gedetineerden niet deelnemen aan publieke rouwrituelen of spelen justitiële procedures de boventoon in hoe er wordt gesproken en besloten over de verlieservaring. Dan speelt ritualiteit in die zin een rol, dat met de uitsluiting van publieke rouwrituelen of het verdrücken van de rituele functie van het incidenteel verlot, de rituele functies voor het rouwproces niet worden gewaarborgd. De consequenties voor het rouwproces zijn ten eerste, dat het rouwproces overwegend solitair wordt beleefd en vorm wordt gegeven, op afstand van de eigen omgeving. Ten tweede vertaalt de permanente staat van liminaliteit waarin gedetineerden zich begeven zich ook naar een permanente liminale fase met betrekking tot rouw. Ten derde raakt de gebeurtenis van het overlijden (nog) niet gere-integreerd in iemands wereld van betekenis. Hierdoor stagneert het rouwproces en neemt de afstand tussen de gedetineerde en de samenleving toe waardoor de kans op een positieve re-integratie vermindert.

5.2 Discussie

In dit onderzoek is gepoogd om te onderzoeken hoe de context waarin gedetineerden rouwen invloed heeft op hoe men rouwt. Door rouw te onderzoeken vanuit een sociaal-constructivistisch perspectief is aangetoond dat de individuele rouwervaring altijd vorm krijgt in wisselwerking met de sociale omgeving en de sociale (machts-)structuren die daarbinnen heersen. Hoe gedetineerden betekenis geven aan het verlies van een dierbare wordt mede bepaald door hoe men binnen de (justitiële) context kan en mag rouwen. Dit heeft verschillende implicaties voor het wetenschappelijk en maatschappelijke debat.

De eerste implicatie is een aanvulling op onderzoek naar rouw dat is gericht op het psychische welzijn van gedetineerden (Harner et.al., 2011; Hendry, 2009, Schetsky, 1998; Vaswani, 2014). Door de resultaten van dit onderzoek is er meer begrip ontstaan over de context waarin het individuele (psychische) rouwproces plaatsvindt, aan welke sociale structuren het rouwproces onderhevig is en wat de oorzaak kan zijn van bepaald gedrag. Hierdoor is ook geconstateerd dat gedrag dat in onderzoek naar rouw wordt benoemd als 'afwijkend' of 'abnormaal' tevens iets vertelt over hoe men rouwt binnen de sociale en culturele context van detentie.

Zo is het onderhouden van de (symbolische) relatie met de overledene één van de weinige rituele functies die men kan uitoefenen binnen detentie en waardoor er betekenis kan worden gegeven aan het overlijden. In lijn met Klass (2006) zijn dergelijke handelingen, juist voor gedetineerden, van groot belang voor het rouwproces. Om deze rituele functie te kunnen waarborgen is het dan ook aan te raden om rituele handelingen niet alleen te pathologiseren of te bestempelen als 'afwijkend', maar te onderzoeken wat de oorzaak van het gedrag is en welke betekenis de symbolische band heeft voor het rouwproces van de gedetineerde.

Ook bood het gebruik van het concept van gelegitimeerde of niet-erkende rouw zicht op een mogelijke oorzaak van 'gemaskeerd verdriet' – beschreven in onderzoek van Vaswani (2014). De emoties met betrekking tot het verlies (verdriet, pijn) verdwijnen meer naar de achtergrond wanneer emoties van woede, onmacht of schuld de boventoon voeren. Deze emoties ontstaan door de specifieke situatie waarin gedetineerden rouwen. Als gedetineerden ervaren onrecht te zijn aangedaan door uitgesloten te worden van (publieke) rouwrituelen dan voeren andere emoties dan verdriet de boventoon. Hetzelfde geldt wanneer de rouwervaring niet werd gelegitimeerd door henzelf, de omgeving of de maatschappij. Met andere woorden, maskerend gedrag kan een oorsprong hebben in hoe er binnen de specifieke context wordt gedacht en gesproken over wel het of niet mogen rouwen.

De tweede implicatie heeft betrekking op literatuur over 'liminaliteit'. Door het concept van liminaliteit van Turner (1969) toe te passen op de situatie van rouw in detentie is aangetoond dat er sprake kan zijn van een dubbele liminaliteit als mensen die zich bewegen in een permanente staat van liminaliteit, tevens een ingrijpende levensgebeurtenis meemaken.

Hierdoor is ook zichtbaar geworden wat het betekent voor gedetineerden wanneer publieke rouwrituelen niet mogelijk zijn. Het concept van liminaliteit is dan ook geschikt gebleken in het begrijpen van wat het niet toestaan van deelname aan publieke rouwrituelen doet met het rouwproces van mensen in een gemarginaliseerde of gestigmatiseerde positie.

De derde implicatie van dit onderzoek heeft betrekking op de positie van gedetineerden en de rol van rouw en ritualiteit in onze samenleving. Door de politieke dimensie van rouw te betrekken bij dit onderzoek, is gebleken dat er sprake is van de uitsluitingsmechanismen die Butler benoemt. In sommige gevallen voeren justitiële procedures de boventoon in de directe bejegening en besluitvoering vanuit justitie. Hierdoor wordt de verlieservaring genegeerd. Het is in deze directe bejegening dat het voor gedetineerden duidelijk wordt dat ze niet vanzelfsprekend worden gelegitimeerd te rouwen, door de positie die men inneemt in de samenleving. Men ervaart te worden behandeld volgens de maatschappelijke positie of sociale status van gedetineerde, in plaats van als medemens in rouw.

Volgens Butler (2004) is de vraag naar wie wel en wie niet gelegitimeerd is te rouwen, een vraag naar hoe de publieke sfeer en de machtsstructuren daarbinnen zijn geconstitueerd. De uitsluiting van gedetineerden bij rouwrituelen lijkt te passen in de uitvoering van het Nederlands rechtssysteem: er wordt voor gekozen leden van onze samenleving de vrijheid te ontnemen wanneer zij gedrag vertonen wat tegen de wet indruist. Niettemin met het doel om vervolgens iemand succesvol te doen re-integreren en recidivering te voorkomen. Vanuit de gedachte dat iemand wordt miskend als onderdeel van de gemeenschap wanneer iemand niet gelegitimeerd is (publiekelijk) te rouwen, is dan de vraag: draagt dit bij aan een succesvolle re-integratie? Of wordt er, om met Butler te spreken, een zeker geweld voortgezet?. De resultaten van dit onderzoek bieden nieuwe inzichten om te reflecteren op de positie van gedetineerden en in welke mate de tijdelijke uitsluiting – in de vorm van vrijheidsbenemende straffen – moet reiken.

5.3 Aanbevelingen voor vervolgonderzoek

Naar aanleiding van dit onderzoek en de vragen die daaruit naar voren komen, kunnen enkele suggesties worden gedaan voor vervolgonderzoek. Ten eerste is het relevant om te onderzoeken hoe het rouwproces zich ontwikkelt na detentie en in hoeverre het re-integratieproces inderdaad wordt bemoeilijkt door het overlijden van een dierbare tijdens detentie. Het concept van liminaliteit van Turner bleek geschikt om te onderzoeken wat het effect is van de permanente *state of liminality* na detentie, in hoeverre men na detentie de overgang maakt naar de post-liminale fase en hoe dit proces interacteert met het rouwproces van andere nabestaanden. Op die manier kan beter gemeten worden wat het effect is van het wel of niet legitimeren van deelname aan publieke rouwrituelen en iemands rouwervaring.

Ten tweede is het relevant om in vervolgonderzoek te onderzoeken wat het effect is van de afwezigheid van gedetineerden voor de sociale omgeving. Hoe rouwen vrienden, familieleden of de grotere gemeenschap, wanneer een lid op afstand rouwt en ontbreekt op cruciale rouwmomenten zoals de uitvaart? Wat betekent het voor de stervende dierbare dat de gedetineerde geen afscheid kan nemen? Op die manier ontstaat ook beter zicht op de wisselwerking tussen het rouwproces van de gedetineerde en de sociale omgeving.

Ten derde wijst dit onderzoek uit dat de legitimering van publieke rouw(rituelen) de kans biedt marginale individuen en groepen te erkennen als onderdeel van de gemeenschap. En evengoed dat het niet legitimeren van publieke rouw(rituelen) de gemarginaliseerde en gestigmatiseerde positie kan bevestigen. Meer onderzoek naar het rouwproces van andere groepen of individuen die in de marges van de samenleving leven - of zich in een liminale ruimte of fase bevinden - zet aan tot reflectie over de in- en uitsluitingsmechanismes van onze maatschappij. Dergelijk onderzoek draagt daarmee bij aan de humanisering van onze samenleving. Gedacht kan worden aan onderzoek naar rouw en publieke rouwrituelen onder bv. psychiatrische patiënten, staatlozen, verstandelijk beperkten of leden van de *LGBTQ+ community*.

5.4 Reflectie

Er zijn een aantal kanttekeningen te plaatsen bij de uitvoering van dit onderzoek. De eerste beperking van het onderzoek is dat er zowel in de dataverzameling als in de data-analyse niet

afdoende aandacht is besteed aan de interne verschillen tussen de respondenten op het gebied van gender, spiritualiteit en levensbeschouwing en de aard van het delict. Wat betreft de man/vrouw- verhouding van de operationele populatie is deze overeenkomstig de gevangenispopulatie in Nederland. Er is echter geen aandacht besteed aan de contextuele verschillen tussen vrouwendetentie en mannendetentie, mede door de beperkte omvang van de operationele populatie. Uit de twee interviews met vrouwelijke respondenten kwam naar voren dat de directie van de vrouwengevangenis soepeler om lijkt te worden gegaan met het wel of niet toestaan van incidenteel verlof. Omdat dit om twee respondenten ging is deze factor niet meegenomen in de data-analyse.

Wat betreft de levensbeschouwelijke achtergrond van de gedetineerden en de invloed hiervan op de betekenisgeving en rituele vormen, is niet gekeken naar de levensbeschouwelijke overtuigingen die ten grondslag liggen aan de betekenisgeving van gedetineerden. Wel is getracht tijdens de dataverzameling open te staan voor verschillende religieuze overtuigingen en spirituele ervaringen die meespelen in de beleving van ritualiteit en de toepassing van symboliek. De reden dat de religieuze achtergrond niet expliciet werd meegenomen in de interpretatie van betekenisgevingsprocessen, is omdat er in dit onderzoek voor werd gekozen om de individuele, subjectieve beleving van gedetineerden te onderzoeken. Tegelijkertijd kan een duidelijke geloofsovertuiging en bijbehorende ritualiteit een houvast bieden om betekenis te geven aan een dergelijke gebeurtenis als het overlijden. Mogelijk is voorbij gegaan aan de invloed van deze factor binnen dit onderzoek.

Wat betreft de aard van het delict is binnen dit onderzoek alleen aandacht besteed aan delicten, als deze te maken hadden met het overlijden zelf (respondenten die verdacht zijn van betrokkenheid bij de dood). De aard van het delict heeft invloed op het wel of niet legitimeren van de aanwezigheid bij publieke rouwrituelen. Omdat de afweging hiervan in de juridische sfeer zit is hier verder geen aandacht aan besteed in het onderzoek, omdat dit onderzoek zich richtte op het effect van deze afweging. Toch had het een mogelijke verdieping geboden om deze afweging m.b.t. de aard van het delict mee te nemen, in het licht van de politieke en maatschappelijke discussie over rouw in detentie.

Een tweede beperking van het onderzoek betreft de generaliseerbaarheid van het onderzoek. De respondenten zijn geworven via de Dienst Humanistische Geestelijke

Verzorging. Ondanks dat hier voorafgaande aan het onderzoek een beargumenteerde keuze in is gemaakt (zie methodesectie), kan de selectiewijze een vertekend beeld geven over de wijze waarop wordt gesproken over rouw in detentie. Bijvoorbeeld omdat de respondenten al langer begeleiding hebben gehad van de humanistisch geestelijke verzorgers en daardoor actiever bezig zijn met de betekenisgeving rondom het overlijden dan de gemiddelde gedetineerde. Of omdat de populatie qua levensbeschouwelijke achtergrond niet representatief is voor de gehele gevangenispopulatie. Het kan nieuw inzicht opleveren wanneer er niet via een specifieke dienst of denominatie wordt geworven, maar inrichtingsbreed.

5.5 Aanbevelingen voor justitieel beleid en geestelijke begeleiding binnen justitie

Op basis van de bevindingen worden twee aanbevelingen gedaan voor de praktijk. De eerste aanbeveling betreft het justitieel beleid binnen detentie. Behalve de wetgeving omtrent het incidenteel verlof en de uitvoerende protocollen, bestaat er geen beleid binnen de DJI over de bejegening en communicatie richting gedetineerden die te maken hebben met het overlijden van een dierbare. Juist het moment van overlijden biedt de mogelijkheid om in lijn met het Masterplan 2013-2018 gedetineerden op een menswaardige manier te bejegenen. Uit de interviews blijkt dat niet het besluit over het wel of niet toekennen van incidenteel verlof als onrechtvaardig wordt ervaren, maar hoe hierover wordt gecommuniceerd. Geadviseerd wordt om in deze gevallen in schriftelijke communicatie en op de afdeling in de eerste plaats het verlies te erkennen. De dienst geestelijke verzorging kan worden ingeschakeld om te onderzoeken wat mogelijkheden zijn om betekenis te geven aan het overlijden binnen de kaders van de wet. Een concreet voorbeeld hiervan zou zijn dat een geestelijk begeleider meegaat met een begeleid bezoek, om de rituele functies te waarborgen.

De tweede aanbeveling betreft de verbreding en ontwikkeling van de werkzaamheden van de (humanistische) geestelijke verzorging binnen justitie. De taak van de geestelijke begeleiding is ondersteuning en begeleiding bieden bij existentiële problematiek. Uit de data blijkt dat gedetineerden de geestelijke dienst weten te vinden om hun hart te luchten rondom het overlijden. Wat opvalt is dat er voornamelijk gesproken wordt over het overlijden. Een

enkele keer is met een gedetineerde een kaarsje aangestoken. De grote mate waarin gebruik wordt gemaakt van symboliek doet vermoeden dat hierin een kans ligt voor geestelijk verzorgers om naast het gesprek d.m.v. symbolen of symboolhandeling gedetineerden te begeleiden in het rouwproces of sensitief te zijn voor de betekenis ervan voor gedetineerden. Ontwikkeling of herziening van rituelen die de complexe situatie en de verscheidenheid aan emoties erkent is aan te bevelen. Er kan bijvoorbeeld gedacht worden aan de ontwikkeling van een ritueel tijdens een begeleid bezoek in het ziekenhuis of het mortuarium.

Tot slot kunnen justitiële inrichtingen en geestelijk begeleiders gezamenlijk zoeken naar manieren waarop er binnen de mogelijkheden samen kan worden gerouwd. Bijvoorbeeld door vaker bezoek te mogen ontvangen in een aparte ruimte, zodat emoties en herinneringen kunnen worden gedeeld. Binnen de sociale omgeving van de inrichting bieden rouwgroepen de ruimte om rouw onderling te erkennen.

Literatuurlijst

- Abma, T. (1996). *Responsief evalueren*. Utrecht: Eburon Uitgeverij.
- Adriansen, H. K. (2012). Timeline interviews: A tool for conducting life history research. *Qualitative studies*, 3(1), 40-55.
- American Psychiatric Association. (2013). *Diagnostic and Statistical manual of Mental disorders* (5th ed.). Washington, DC: Author.
- Baumeister, R. F. (1991). *Meanings of life*. New York: Guilford Press.
- Beijersbergen, K. (2016). *Ontwikkeling van de Leefklimaat Vragenlijst Penitentiaire Inrichtingen*. DJI, Den Haag.
- Blaauw, E., & Kerkhof, A. (1999). *Suicides in detentie*. Hilversum: Elsevier Bedrijfsinformatie.
- Boeije, H. (2012). *Analyseren in kwalitatief onderzoek, denken en doen*. Den Haag: Boom, Lemna.
- Butler, J. (2004). *Precarious Life. The Powers of Mourning and Violence*. New York: Verso.
- Corr, C. A. (1998). Enhancing the Concept of Disenfranchised Grief. *Omega Detroit Then New York-*, 38, 1, 1-20.
- Doka, K. J. (1989). *Disenfranchised grief: Recognizing hidden sorrow*. Washington D.C.: Lexington Books.
- Doka, K. J. (2014). *Living with grief: after sudden loss*. Washington, D.C.: Taylor & Francis.
- Delanty, G., & Strydom, P. (2010). *Philosophies of social science: The classic and contemporary readings*. Maidenhead, England: Open University.
- Ferszt, G. (2002). Grief experience of women in prison following the death of a loved one. *Illness, Crisis, & Loss* 10(3), 242–254.
- Freud, S. (1917). *Mourning and melancholia*. The standard edition of the complete psychological works of Sigmund Freud, Volume XIV (1914-1916): On the history of psychoanalytic movement, papers on metapsychology and other works. (pp. 237-258). London: The Hogarth Press and the Institute of Psychoanalysis.
- Foster R. (2017). Exploring 'Betwixt and Between' in a Prison Visitors' Centre and Beyond. In: *Carceral Spatiality*. (pp. 169-198). London: Palgrave Macmillan.
- Grimes, R.L. (2014). *The craft of ritual studies*. Oxford: Oxford University Press.

- Harner, H., Hentz, P., & Evangelista, M. (2011). Grief Interrupted: The Experience of Loss Among Incarcerated Women. *Qualitative Health Research, 21*(4), 454-464.
- Hendry, C. (2009). Incarceration and the tasks of grief: a narrative review. *Journal of Advanced Nursing, 65*(2), 270-278.
- Klass, D. (2006). Continuing Conversation about Continuing Bonds. *Death Studies, 30* (6), 843-858.
- Klass, D., Silverman, P. R., & Nickman, S. L. (Eds.). (1996). *Continuing bonds: New understandings of grief*. Washington, DC: Taylor & Francis.
- Linckens, P., & Loeff, J. D. (2015). Gevangeniswezen in getal 2010-2014. Den Haag: Dienst Justitiële Inrichtingen.
- Lukken, G. (1999). *Rituelen in overvloed. Een kritische bezinning op de plaats en gestalte van het christelijk ritueel in onze cultuur*. Baarn: Gooi en Sticht.
- Maso, I., & Smaling, A. (1998). *Kwalitatief onderzoek: praktijk en theorie*. Amsterdam: Boom.
- Moran, D. (2013). Between outside and inside? Prison visiting rooms as liminal carceral spaces. *GeoJournal, 78*(2), 339-351.
- Neimeyer, R. A. (1998). Social constructionism in the counseling context. *Counseling Psychology Quarterly, 11*(2), 135-149.
- Neimeyer, R. A. (2001). *Meaning reconstruction & the experience of loss*. New York: American Psychological Association.
- Neimeyer, R. A., Baldwin, S. A., & Gilles, J. (2006). Continuing bonds and reconstructing meaning: Mitigating complications in bereavement. *Death Studies, 30*, 715–738.
- Neimeyer, R. A. (2009). *Constructivist psychotherapy: Distinctive features*. Londen: Routledge.
- Neimeyer, R. A., Burke, L. A., Mackay, M. M., & Van Dyke Stringer, J. G. (2010). Grief therapy and the reconstruction of meaning: From principles to practice. *Journal of Contemporary Psychotherapy, 40*, 73–83.
- Neimeyer, R. A., Klass, D., & Dennis, M. R. (2014). A social constructionist account of grief: Loss and the narration of meaning. *Death Studies, 38*, 485–498.
- Neimeyer, R.A., Prigerson, H.G., & Davies, B. (2002). Mourning and meaning. *American Behavioral Scientist, 46*(2), 235-251.

- Park, C. L. (2010). Making sense of the meaning literature: An integrative review of meaning making and its effects on adjustment to stressful life events. *Psychological bulletin*, 136(2), 257.
- Pine, R. (1989). *Death, Loss and disenfranchised grief*. Lexington: Lexington Books.
- Romanoff, B.D. & Terenzio, M. (1998). Rituals and the grieving process. *Death Studies*, 22(8),697-711.
- Sas, C., & Coman, A. (2016). Designing personal grief rituals: An analysis of symbolic objects and actions. *Death studies*, 40(9), 558-569.
- Schetky D. (1998). Mourning in prison: mission impossible? *The Journal of the American Academy of Psychiatry and the Law*, 26(3), 383–391.
- Schut, H. A. W., Stroebe, M. S., Boelen, P. A., & Zijerveld, A. M. (2006). Continuing relationships with the deceased: Disentangling bonds and grief. *Death Studies*, 30, 757–766.
- Stroebe, M., Stroebe, W., Kleber, R., Schut, H., & van den Bout, J. (2001). On the classification and diagnosis of pathological grief. *Psychiatric Services*, 52, 1069–1074.
- Taylor, S. E. (1983). Adjustment to threatening events: A theory of cognitive adaptation. *American psychologist*, 38(11), 1161.
- Thomassen, B. (2009). The Uses and Meanings of Liminality. *International Political Anthropology*, 2(1), 5-27.
- Thompson, B. E., & Neimeyer, R. A. (Eds.). (2014). *Grief and the expressive arts: Practices for creating meaning*. London: Routledge.
- Turner, V. (1967). Betwixt and Between: The Liminal Period in Rites de Passage. In: *The Forest of Symbols*. New York: Cornell University Press.
- Turner, V. (1969). Liminality and communitas. *The ritual process: Structure and anti-structure*, 94(113), 125-130.
- Turney, K. (2015). Liminal men: Incarceration and relationship dissolution. *Social Problems*, 62(4), 499-528.
- Van Gennep, A. (1960/1909). *The Rites of Passage*. Chicago: Chicago University Press.
- Vaswani, N. (2014). The Ripples of Death: Exploring the Bereavement Experiences and Mental Health of Young Men in Custody. *Howard Journal of Criminal Justice*, 53(4), 341-359.

- Walter, T. (2003). Historical and cultural variants on the good death. *British Medical Journal*, 327, 218-220.
- Walter, T. (1996). A new model of grief: bereavement and biography. *Mortality*, 1(1), 7-25.
- Wojtkowiak, J. (2017). Sensing the Dead. The Role of Embodiment, the Senses and Material Objects in the Ritualization of Mourning. In: Gordon-Lennox, J. (2017). *Emerging Ritual in Secular Societies*. pp. 158-171. London: Jessica Kingsley Publishers.
- Wojtkowiak, J., Vanherf, N. C., & Schuhmann, C. M. (2019). Grief in a biography of losses: Meaning-making in hard drug users' grief narratives on drug-related death. *Death studies*, 43(2), 122-132.
- Yalom, I. D., & Lieberman, M. A. (1991). Bereavement and heightened existential awareness. *Psychiatry*, 54(4), 334-345.

Bijlage 1. Wervingsdocumenten

- Brief directie justitiële inrichtingen
- Wervingstekst gedetineerden

Datum, Plaats

Beste directie van [inrichting],

Masterstudente Margriet Minnema van de Universiteit voor Humanistiek doet onderzoek naar rouwverwerking binnen detentie. Zij heeft mij benaderd om respondenten te vinden voor haar onderzoek. Ik heb een aantal gedetineerden op het oog en zou graag uw akkoord willen vragen voor het afnemen van de interviews.

Het onderzoek heeft als doel het bevorderen van het welzijn van gedetineerden en de effectiviteit van de humanistisch geestelijke begeleiding binnen justitie. De interviews worden geanonimiseerd en alleen gebruikt voor wetenschappelijk onderzoek. (Voor specifieke informatie over het onderzoek, zie bijgevoegd document).

Het hoofdkantoor gaat akkoord met het onderzoek, mits dit uiteraard ook wordt afgestemd met de verschillende inrichtingen. Ik draag zelf zorg voor de praktische organisatie en het waarborgen van de veiligheid en privacy van gedetineerde en studente.

Ik hoor graag of u Margriet Minnema akkoord geeft voor het afnemen van de interviews.

Met vriendelijke groet,
[hgv-er]

Wetenschappelijk Onderzoek: Rouw & Verlies in detentie

Tijdens mijn stage in bij justitie merkte ik dat veel gedetineerden te maken krijgen met de dood van iemand die ze lief hebben. Ik vroeg me af: hoe ga je om met dat grote verlies binnen detentie? En hoe kan een geestelijk verzorger, bijvoorbeeld de humanist, jou daarbij steunen? Ik besloot om mijn masterscriptie voor de Universiteit voor Humanistiek hierover te schrijven. Ik wil met mijn onderzoek bijdragen aan kennis over het leven in de bajes en hoe geestelijk verzorgers jouw leven net een beetje lichter kunnen maken.

Zoek ik jou?

Ik zoek twaalf mensen die in detentie iemand hebben verloren: een familielid, een vriend of collega. Ik ben speciaal op zoek naar mensen die niet bij het afscheid of de uitvaart zijn geweest.

Wat gaan we doen?

We voeren in december een gesprek van ongeveer een uur. Ik stel een aantal vragen naar je verlies en hoe je daarmee omgaat nu je binnen zit. Ik vraag je ook naar wat jou heeft geholpen, of misschien zou helpen om om te gaan met het verlies. Alles wat je mij vertelt blijft anoniem. Je verhaal wordt gebruikt in mijn onderzoek, maar zonder dat je verhaal herkenbaar is. Wat je mij vertelt wordt niet gedeeld met derden, zoals justitie.

Waarom?

Met jouw deelname draag je bij aan wetenschappelijke kennis over het leven in detentie en over hoe mensen omgaan met de dood. Misschien nog wel belangrijker: je helpt ons begrijpen hoe we ons werk beter kunnen doen. Met jouw verhaal begrijpen we beter hoe geestelijk verzorgers jou én anderen, de steun kunnen geven die je nodig hebt binnen detentie.

Mee doen? Vraag de humanist om meer informatie!

Bijlage 2. Informed Consent

Toestemmingsverklaringformulier

Onderzoek: Rouwen zonder Afscheid.
Een empirisch onderzoek naar de betekenis van rouw en rouwrituelen voor gedetineerden

Onderzoeker: Margriet Minnema, masterstudente,
Universiteit voor Humanistiek.

Ik verklaar hierbij, op voor mij duidelijke wijze te zijn ingelicht over de aard, methode en het doel van het onderzoek. Mijn vragen zijn naar tevredenheid beantwoord.

Ik stem geheel vrijwillig in met deelname aan dit onderzoek. Ik behoud daarbij het recht om deze instemming weer in te trekken zonder dat ik daarvoor een reden hoeft te geven. Ik besef dat ik op elk moment mag stoppen met mijn deelname.

Indien mijn onderzoeksresultaten gebruikt worden in wetenschappelijke publicaties, dan wel op een andere manier openbaar worden gemaakt, zal dit volledig geanonimiseerd gebeuren. Mijn persoonsgegevens worden niet door derden ingezien zonder mijn uitdrukkelijke toestemming.

Als ik nog verdere informatie over het onderzoek wil krijgen, nu of in de toekomst, kan ik me wenden tot Margriet Minnema. Binnen detentie loopt het contact via humanistisch geestelijk verzorger:

.....

In tweevoud getekend:

Naam respondent : .....

Plaats, datum : ..... Handtekening : .....

Ik heb toelichting gegeven op het onderzoek. Ik ben bereid verdere vragen over het onderzoek naar vermogen te beantwoorden:

Naam onderzoeker : .....

Plaats, datum : ..... Handtekening : .....

Bijlage 3. Interviewguide

Introductie

- Wederzijdse kennismaking (inchecken: hoe zit je erbij?)
- Evt. aanwezigheid HGV-er benoemen
- Introduceren onderzoek
- Vertrouwelijkheid benadrukken
- Dictafoon, uitleg en akkoord vragen
- Informed consent

Interview

Er zitten vragen bij die moeilijk kunnen zijn om te beantwoorden. Neem voor jezelf alle rust en tijd om tot een antwoord te komen.

1. Welke naam wil je voor jezelf uitkiezen?
2. Hoe oud ben je?
3. Waar kom je vandaan?
4. Hoelang zit je in detentie/ hoeveel tijd moet je uitzitten?

Topic	Onderwerpen
Overlijden	Relatie overledene, moment (nieuws), periode, sociale omgeving, detentie Verschil met overlijden/rouwproces buiten detentie?
Rituelen	Uitvaart, andere rouwrituelen, <u>waarom</u> wel/niet aanwezig? betekenis van? Gemis?
Betekenisgeving	Realisatie, verandering identiteit/leven, relatie overledene (nog aanwezig?), overlijden betekenis geven, hoe?--> ritualisering? handelingen, symbolen, spullen, muziek, schrijven, tekenen, tatoeages? Verschil binnen/buiten
Steun	Van omgeving binnen en buiten. Justitie. Professionele steun?

Topic 1. Het overlijden.

1. Je neemt deel aan dit onderzoek omdat je een dierbare bent verloren terwijl je hierbinnen zat. Kun je mij iets vertellen over hem of haar?
  - a) Wanneer is hij/zij overleden?
  - b) Kun je beschrijven wat hij/zij voor jou betekent [...] ?
2. Kun je vertellen over het moment dat je het nieuws kreeg, over dat [...] was overleden? (plaats, tijd, ervaring)
3. Kun je mij mee terugnemen naar die periode? Wat gebeurde er voor het overlijden en direct na het overlijden?
  - a) Hoe heb je deze periode ervaren?
  - b) Hoe was het contact met andere nabestaanden?
  - c) Hoe was het contact met familieleden/vrienden buiten?
  - d) Hoe was het contact met medege-detineerden/personeel hierbinnen?

Topic 2. Rituelen

1. Was je aanwezig bij de uitvaart? Waarom wel/niet?
  - a) Zo ja, hoe heb je de uitvaart ervaren?
  - b) Zo nee, wat betekent het niet aanwezig zijn voor jou?
2. Heb je andere momenten van afscheid meegemaakt? (afscheid nemen voor het overlijden, de laatste eer betuigen, as uitstrooien, bezoeken van het graf, andere bijeenkomsten met nabestaanden/familie)
  - a) Kun je beschrijven hoe deze momenten waren en wat ze voor jou hebben betekend?
    - Waarin brachten deze momenten jouw steun? En waarin niet?
  - b) Welke momenten heb je gemist doordat je hier in detentie zat?
    - Wat doet dat met jou?
    - Wat doet dat met je relatie met familieleden/vrienden?

Topic 3. Rouw – betekenisgeving en ritualisering.

1. Je hebt je opgegeven om mee te doen aan een onderzoek over rouw. Kun je iets vertellen over wat voor jou rouwen is?
  - a) Hoe zou je jouw rouwproces beschrijven, vanaf het overlijden van [] tot nu?
  - b) Heb je bepaalde dingen die je doet of laat die je helpen in het rouwproces?
  - c) Vragen naar: tatoeage, kaarsje aansteken, foto's, handelingen.

Topic 4. Sociale omgeving en rouwproces, binnen/buiten.

2. Wat heeft jou geholpen in het rouwen om [...]?
  - a) Heb je steun ervaren van anderen? Hierbinnen of van buiten?
    - Zo ja, van wie?
    - Wat steunde jou?
  - b) Heeft het overlijden van [...] invloed gehad op je relaties met mensen binnen of b u i t e n detentie?
3. Wat heeft voor jou gevoel het rouwen hierbinnen moeilijker gemaakt?
  - a) wat had je hierin anders willen zien?/ wat had jou geholpen?
4. Heb je professionele begeleiding gekregen na het overlijden van [...]?
  - a) van wie?
  - b) wat heeft jou gesteund in deze begeleiding?
  - c) wat had er beter gekund?
5. Rondom het overlijden van [...], wat had jou geholpen in jouw verdriet of in jouw rouwproces?

Overkoepelende Reflectie

Hoe voel je je nu over het overlijden van [...]?

- a) heeft het overlijden je veranderd?
- b) Heeft het overlijden jouw visie op het leven of de toekomst veranderd?

Overige topics: de rol van levensbeschouwing, geloven in het hiernamaals, de band die gedetineerden ook nu nog ervaren (in concrete aanwezigheid of afwezigheid) met de overledene en hoe ze deze onderhouden.

Afsluiting

- Wil je nog iets aan het gesprek toevoegen? Reden deelname onderzoek?
- Hoe was het voor je om dit gesprek te voeren?
- Wil je de resultaten van het onderzoek ontvangen?
- Wijzen op mogelijkheid tot geestelijk begeleiding.

Hartelijk dank!

Bijlage 4. Family codes

Family code: Rouwproces (27)

- Betekenisgeving (19)
  - Geloof/wereld beeld (14)
- Wat is rouw voor jou?(10)
- Rouw als sociaal/cultureel proces (6)

Family code: Functie rituelen

- Functie ritueel: transitie (liminaliteit) (20)
- Functie ritueel: realisatie dood (17)
- Functie ritueel: acceptatie dood (8)
- Functie ritueel: houvast/orde chaos (8)
- Functie ritueel: collectiviteit (6)

Family code: Niet erkende rouw

- Niet legitiem door sociale omgeving (12)
- Niet legitiem door schuldgevoelens (10)
- Niet legitiem door justitie/personeel (8)

Family code: Uitvaart

- Betekenis uitvaart (17)
  - Afwezig uitvaart (8)
  - Aanwezig uitvaart (4)
  - (niet)samen rouwen (19)
    - Het hoort (niet) (7)
    - Geen steun familie (15)
  - = gelinkt aan: Functie ritueel: transitie (liminaliteit) (20)
  - = gelinkt aan: Functie ritueel: collectiviteit (6)
  - Herinneren (11)
  - (on)tastbaar (20)
    - Geen beeld (9)

(n) iets kunnen betekenen (6)

Niet deelgenomen/ niets doen (6)

= gelinkt aan: Functie ritueel realisatie dood (17)

Geen afscheid (12)

Spijt (8)

= gelinkt aan: Niet legitiem door sociale omgeving (12)

Problemen relatie overledene (9)

Alleen rouwen (9)

Family code: Invloed detentie op rouw (25)

Invloed detentie op afscheid (6)

Invloed detentie op relaties (6)

Geen steun binnen detentie (13)

Alleen op cel (7)

Geen steun medege-detineerden (5)

Steun gv-er (11)

Procedure incidenteel verlof (8)

(on) begrip protocol detentie (11)

(geen) vertrouwen (4)

Onmacht (9)

Boos (5)

Onmenselijk (5)

= gelinkt aan: Niet legitiem door justitie/personeel (8)

Onrecht (8)

Het slechte nieuws (19)

Family code: Begeleid bezoek (13)

Laatste afscheid (13)

Bezoek opbaring (7)

Alleen op cel (7)

= gelinkt aan: Functie ritueel: transformatie (4)

Veranderd (13)

Agency (4)

Family code: Symbool (12)

= gelinkt aan: Functie ritueel: symbolische band overledene (9)

Herinneren (11)

Dromen (4)

Symboolhandeling (8)

Voorbeelden symboliek overig (11)

Foto's (7)

Brief aan overledene (6)

Kaarsje (5)

(on)tastbaar (20)

Agency (4)

Family code: Graf bezoeken (10)

Betekenis graf (4)

Family code: Delict gelieerd aan overlijden (8)

Andere modus (6)

= Gelinkt aan: Niet legitiem door schuldgevoelens (10)

Schuld (12)

Schaamte (7)

Reden deelname onderzoek (11)

Betekenis interview (9)

Reflectie interview (7)